

Unit 1: Introduction to Administrative Law

प्रशासकीय कानून: अवधारणा, प्रकृति र क्षेत्र (Administrative Law: Concept, Nature, and Scope)

१. परिचय (Introduction)

प्रशासकीय कानून सार्वजनिक कानून (Public Law) को एउटा महत्वपूर्ण र गतिशीलताले भरिएको शाखा हो। आधुनिक समयमा राज्यको भूमिका केवल सुरक्षा दिने 'प्रहरी राज्य' (Police State) मा मात्र सीमित नरही नागरिकको कल्याण गर्ने 'लोककल्याणकारी राज्य' (Welfare State) मा रूपान्तरण भएसँगै प्रशासकीय कानूनको विकास तीव्र रूपमा भएको हो।

प्रशासकीय कानूनले मूलतः सार्वजनिक प्रशासन, प्रशासकीय निकाय, तिनीहरूको अधिकार, कर्तव्य, शक्ति र शक्तिको प्रयोग गर्दा अपनाउनुपर्ने कानुनी प्रक्रियालाई व्यवस्थित गर्दछ। यसको मुख्य ध्येय प्रशासनिक स्वेच्छाचारितालाई रोकी विधिको शासन (Rule of Law) कायम गर्नु र नागरिक अधिकारको संरक्षण गर्नु हो।

२. प्रशासकीय कानूनको अवधारणा (Concept of Administrative Law)

प्रशासकीय कानूनको उत्पत्ति र विकासलाई देहायका आधारमा बुझ्न सकिन्छ:

- ऐतिहासिक पृष्ठभूमि: १९औं शताब्दीको अन्त्यसम्म हस्तक्षेप नगर्ने नीति (*Laissez-Faire*) प्रभावकारी थियो। २०औं शताब्दीको सुरुवातसँगै राज्यले स्वास्थ्य, शिक्षा, उद्योग र पूर्वाधार जस्ता क्षेत्रमा काम गर्नुपर्ने भएपछि प्रशासनिक अधिकारीहरूलाई व्यापक अधिकार दिनुपर्ने आवश्यकता महसुस भयो।
- शक्तिको नियन्त्रण र सन्तुलन: प्रशासनिक निकायहरूलाई अधिकार दिँदै गर्दा शक्ति दुरुपयोग हुने जोखिम बढेकाले उक्त शक्तिलाई कानुनी ढाँचाभित्र सीमित राख्न प्रशासकीय कानूनको अवधारणा आयो।
- परिभाषा (Definitions):
 - प्रोफेसर आइभर जेनिङ्स (Sir Ivor Jennings): "प्रशासकीय कानून प्रशासनसँग सम्बन्धित कानून हो। यसले प्रशासकीय अधिकारीहरूको सङ्गठन, शक्ति र कर्तव्य निर्धारण गर्दछ।"
 - एच. डब्ल्यु. आर. वेड (H.W.R. Wade): "सरकारको शक्तिको नियन्त्रणसँग सम्बन्धित कानून नै प्रशासकीय कानून हो।"

३. प्रशासकीय कानूनको प्रकृति (Nature of Administrative Law)

प्रशासकीय कानूनका मुख्य विशेषता तथा प्रकृतिहरू निम्न अनुसार छन्:

क्र.सं.	प्रकृति/विशेषता	विवरण
१	सार्वजनिक कानून (Public Law)	यो राज्य र नागरिक बीचको सम्बन्ध तथा प्रशासनिक संयन्त्रको सञ्चालनसँग सम्बन्धित छ।
२	असंहिताबद्ध (Uncodified)	यो मुलुकी अपराध संहिता वा देवानी संहिता जस्तो एउटै किताबमा सङ्ग्रहित छैन; यो विभिन्न ऐन, नियम, र अदालती नजीरहरूमा छरिएर रहेको हुन्छ।
३	गतिशील र लचिलो (Dynamic & Flexible)	समय र समाजको आवश्यकता अनुसार यसमा सजिलै परिवर्तन र सुधार गर्न सकिन्छ।
४	न्यायिक नियन्त्रणमुखी (Judicially Controlled)	प्रशासनिक निर्णय वा कार्यहरू कानून विपरीत भएमा अदालतले 'न्यायिक पुनरावलोकन' (Judicial Review) मार्फत रद्द गर्न सक्छ।
५	प्रक्रियागत कानून (Procedural Focus)	यसले प्रशासकीय निकायले निर्णय गर्दा कुन प्रक्रिया (जस्तै: प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त) अपनायो भन्ने कुरामा बढी ध्यान दिन्छ।

४. प्रशासकीय कानूनको क्षेत्र (Scope of Administrative Law)

प्रशासकीय कानूनको क्षेत्र अत्यन्त व्यापक छ। यसले प्रशासनका निम्न प्रमुख क्रियाकलाप तथा विषयहरूलाई समेट्छ:

क. प्रत्यायोजित विधायन (Delegated Legislation)

संसदले कानूनको मूलभूत ढाँचा मात्र बनाउँछ र विस्तृत नियम, उपनियम वा नियममावली बनाउने अधिकार कार्यपालिका/प्रशासनलाई दिन्छ। यसरी बनाइने नियमहरू संविधान वा ऐन अनुकूल छन् कि छैनन् भनी नियमन गर्नु प्रशासकीय कानूनको क्षेत्र हो।

ख. अर्धन्यायिक कार्य (Quasi-Judicial Functions)

विभिन्न प्रशासकीय अधिकारी वा निकाय (जस्तै: प्रमुख जिल्ला अधिकारी, मालपोत अधिकृत, वा विवाद समाधान गर्ने न्यायाधीकरणहरू) ले मुद्दा-मामिला सुन्ने र निर्णय गर्ने अधिकार पाउँछन्। यी निकायले न्यायिक सिद्धान्त पालना गरे/नगरेको हेर्ने काम यसैभित्र पर्छ।

ग. प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त (Principles of Natural Justice)

प्रशासकीय निर्णय गर्दा दुवै पक्षको कुरा सुन्नुपर्ने (*Audi Alteram Partem*) र निर्णयकर्ता निष्पक्ष हुनुपर्ने (*Nemo Jux In Causa Sua*) सिद्धान्तको पालना गराउनु प्रशासकीय कानूनको मर्म हो।

घ. न्यायिक पुनरावलोकन र उपचार (Judicial Review & Remedies)

प्रशासकीय निकायले आफ्नो अधिकार क्षेत्र नाघेर (*Ultra Vires*) काम गरेमा वा गैरकानुनी निर्णय गरेमा अदालतले रिट (Writs) जस्तै उत्प्रेषण, परमादेश, प्रतिषेध आदि जारी गरी नागरिकलाई उपचार प्रदान गर्दछ।

ड. प्रशासकीय उत्तरदायित्व (Administrative Accountability)

सार्वजनिक अधिकारीहरूलाई आफ्नो कामप्रति जिम्मेवार बनाउनु, भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्नु (जस्तै: अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग जस्ता निकायको भूमिका) र सरकारी नोकसानीको भरपाई गराउनु यसको क्षेत्रभित्र पर्दछ।

५. निष्कर्ष (Conclusion)

प्रशासकीय कानून आधुनिक शासन व्यवस्थाको मेरुदण्ड हो। यसले एकातर्फ राज्यलाई लोककल्याणकारी कार्यहरू गर्न आवश्यक अधिकार र लचिलपन प्रदान गर्दछ भने अर्कोतर्फ ती अधिकारहरूको दुरुपयोग हुन नदिन नियन्त्रण र सन्तुलन कायम गर्दछ। संक्षेपमा भन्नुपर्दा, "प्रशासनलाई काम गर्ने अधिकार दिने र सो अधिकारको स्वेच्छाचारी प्रयोगबाट नागरिकलाई संरक्षण गर्ने कानुनी संयन्त्र नै प्रशासकीय कानून हो।"

प्रशासकीय कानूनका स्रोतहरू र सिद्धान्तहरू (Sources and Principles of Administrative Law)

१. परिचय (Introduction)

प्रशासकीय कानून सार्वजनिक कानूनको एउटा यस्तो गतिशील शाखा हो, जसले सार्वजनिक प्रशासनको गठन, अधिकार, कर्तव्य र तिनीहरूको नियन्त्रणलाई व्यवस्थित गर्दछ। अघिल्लो लेखमा हामीले यसको अवधारणा, प्रकृति र क्षेत्रबारे चर्चा गर्यौं। यस भागमा प्रशासकीय कानूनका प्रमुख स्रोतहरू (Sources) र यसलाई निर्देशित गर्ने आधारभूत सिद्धान्तहरू (Principles) को बारेमा विस्तृत छलफल गरिनेछ।

२. प्रशासकीय कानूनका स्रोतहरू (Sources of Administrative Law)

प्रशासकीय कानून कुनै एउटै संहिताबद्ध (Codified) दस्तावेजमा सीमित छैन। यसका स्रोतहरू विभिन्न कानुनी र गैर-कानुनी माध्यमहरूबाट प्राप्त हुन्छन्, जसलाई देहाय अनुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ:

क. संविधान (Constitution)

संविधान देशको मूल कानून हो। प्रशासकीय कानूनका आधारभूत जगहरू जस्तै शक्ति पृथक्कीकरणको सिद्धान्त, विधिको शासन, मौलिक हक, र अदालतको न्यायिक पुनरावलोकन (Judicial Review) गर्ने अधिकार संविधानबाटै प्राप्त हुन्छन्।

ख. प्राथमिक विधायन/ऐन (Primary Legislation / Acts)

व्यवस्थापिका (संसद्) ले निर्माण गरेका ऐनहरू प्रशासकीय कानूनका प्रत्यक्ष स्रोत हुन्। प्रशासनिक निकायहरूको स्थापना, तिनीहरूको अधिकार र सीमा निर्धारण संसदले बनाएका कानूनबाटै हुन्छ (जस्तै: नेपालमा निजामती सेवा ऐन, प्रशासकीय कार्यविधि नियमित गर्ने ऐन आदि)।

ग. प्रत्यायोजित विधायन (Delegated / Subordinate Legislation)

संसदले दिएको अधिकार प्रयोग गरी कार्यपालिका वा प्रशासकीय निकायले बनाएका नियम, नियमावली, गठन आदेश, कार्यविधि र निर्देशिकाहरू प्रशासकीय कानूनका दैनिक प्रयोगमा आउने प्रमुख स्रोत हुन्।

घ. न्यायिक निर्णय तथा नजीर (Judicial Decisions & Precedents)

प्रशासकीय कानूनको विकासमा अदालतको योगदान अतुलनीय छ। प्रशासकीय निर्णय वा कार्यविरुद्ध परेका रिट निवेदनहरूमा सर्वोच्च अदालतले गरेका व्याख्या, सिद्धान्त र नजीरहरू (Precedents) प्रशासकीय कानूनका परिपक्व स्रोत हुन्।

ड. प्राकृतिक न्यायका सिद्धान्त तथा अन्य (Natural Justice & Customs)

कानूनमा प्रस्ट उल्लेख नभएका विषयमा प्राकृतिक न्यायका सर्वमान्य सिद्धान्तहरू, प्रशासनिक रीतिथिति र न्यायविद्हरूका विचारहरूलाई पनि सहायक स्रोतका रूपमा लिइन्छ।

३. प्रशासकीय कानूनका आधारभूत सिद्धान्तहरू (Principles of Administrative Law)

प्रशासकीय कानूनले प्रशासनलाई स्वेच्छाचारी हुनबाट रोक्न र सुशासन कायम गर्न विभिन्न सिद्धान्तहरूको अवलम्बन गर्दछ:

क्र.सं.	सिद्धान्त	अंग्रेजी नाम	मुख्य मर्म / आशय
१	विधिको शासन	Rule of Law	कानूनभन्दा माथि कोही हुँदैन; सबै प्रशासकीय कार्य कानून सम्मत हुनुपर्छ।
२	शक्ति पृथक्कीकरण र सन्तुलन	Separation of Powers & Checks/Balances	एउटै निकायमा सबै शक्ति केन्द्रित हुनु हुँदैन; एकले अर्कालाई नियन्त्रण गर्नुपर्छ।
३	प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त	Principles of Natural Justice	निष्पक्ष सुनुवाइ र निर्णयकर्ताको निष्पक्षता अनिवार्य हुनुपर्छ।
४	अधिकार विहीनता / अधिकार क्षेत्र नाघ्न नहुने	Doctrine of Ultra Vires	कानूनले दिएको सीमाभन्दा बाहिर गएर गरिएको निर्णय शून्य/अवैध हुन्छ।
५	समानुपातिकताको सिद्धान्त	Principle of Proportionality	प्रशासनिक कारबाही वा सजाय कसुर/समस्याको मात्रा अनुसार सन्तुलित हुनुपर्छ।
६	वैध अपेक्षाको सिद्धान्त	Principle of Legitimate Expectation	नागरिकले प्रशासनबाट विगतका नियम वा आश्वासन अनुसार निष्पक्ष व्यवहारको अपेक्षा गर्न पाउँछन्।

सिद्धान्तहरूको संक्षिप्त व्याख्या:

➤ प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त (Principles of Natural Justice)

यो प्रशासकीय कानूनको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण आत्मा हो। यसका दुई मुख्य नियम छन्:

- **सुनुवाइको मौका (Audi Alteram Partem):** कसैलाई पनि आफ्नो सफाई पेस गर्ने अवसर नदिई कारबाही वा निर्णय गरिनु हुँदैन।
- **स्वार्थ बाझिन नहुने (Nemo Judex In Causa Sua):** कुनै पनि व्यक्ति आफ्नै मुद्दामा आफैं न्यायाधीश वा निर्णयकर्ता हुन पाउँदैन।

➤ **अधिकार क्षेत्र नाघ्न नहुने सिद्धान्त (Doctrine of Ultra Vires)**

यदि कुनै प्रशासकीय अधिकारी वा निकायले कानूनले दिएको अधिकारभन्दा बाहिर गएर (*Ultra Vires*) निर्णय गर्दछ भने त्यो निर्णय सुरुदेखि नै अमान्य (Null and Void) हुन्छ।

➤ **विधिको शासन (Rule of Law)**

प्रशासनले गर्ने प्रत्येक निर्णय वा कदमको पछाडि कानुनी आधार (Legal Backing) हुनुपर्छ। व्यक्तिगत लहड वा स्वेच्छाचारिताका आधारमा गरिएका प्रशासनिक निर्णयलाई कानूनले मान्यता दिँदैन।

४. निष्कर्ष (Conclusion)

प्रशासकीय कानूनका स्रोतहरूले प्रशासनिक संयन्त्रलाई कार्य गर्ने वैधानिकता प्रदान गर्दछन् भने यसका सिद्धान्तहरूले प्रशासनलाई निरंकुश र स्वेच्छाचारी हुनबाट जोगाउँछन्। लोकतान्त्रिक मुलुकमा नागरिक अधिकारको रक्षा गर्न र सुशासन (Good Governance) प्रवर्धन गर्न यी स्रोत र सिद्धान्तहरूको पूर्ण पालना हुनु अपरिहार्य मानिन्छ।

Unit 2: Constitutional Perspective

१. परिचय (Introduction)

प्रशासकीय कानून र संवैधानिक कानून सार्वजनिक कानूनका दुई अभिन्न र परिपूरक अङ्ग हुन्। संवैधानिक कानून देशको सर्वोच्च कानून हो, जसले राज्यको मूल संरचना, शक्ति विभाजन र मौलिक हकहरूको व्यवस्था गर्दछ। अर्कोतर्फ, प्रशासकीय कानून संविधानको कार्यान्वयन गर्ने व्यावहारिक पाटो हो। यसले सार्वजनिक निकाय र अधिकारीहरूले गर्ने दैनिक प्रशासनिक काम-कारबाही, अधिकार र कर्तव्यलाई नियमित गर्दछ।

प्रशासकीय कानूनको संवैधानिक दृष्टिकोण भन्नाले प्रशासनिक निकायहरूले अधिकारको प्रयोग गर्दा संवैधानिक मूल्य, मान्यता, सिद्धान्त र व्यवस्थाभित्र रहेर गर्नुपर्छ भन्ने अवधारणालाई बुझाउँछ। आधुनिक लोककल्याणकारी राज्यमा प्रशासनलाई व्यापक स्वेच्छाचारी अधिकार (Discretionary Power) दिइएको हुन्छ। यदि यसलाई संवैधानिक साँचोभित्र राखिएन भने प्रशासन निरंकुश बन्ने खतरा रहन्छ।

२. संवैधानिक कानून र प्रशासकीय कानूनको अन्तरसम्बन्ध

प्रख्यात कानूनविद् किथ (Keith) का अनुसार: "प्रशासकीय कानून संवैधानिक कानूनकै एउटा हाँगो वा उपशाखा हो; यी दुईलाई एक-अर्काबाट पूर्ण रूपमा अलग्याउन असम्भव छ।"

आधार	संवैधानिक कानून (Constitutional Law)	प्रशासकीय कानून (Administrative Law)
विषयवस्तु	राज्यका अङ्गहरूको संरचना र शक्तिको बाँडफाँड।	कार्यपालिका/प्रशासनका कार्यविधि र नियन्त्रण।
स्थान/तह	देशको मूल र सर्वोच्च कानून (Supreme Law)।	संविधानबाट उत्पत्ति भएको द्वितीय/प्रक्रियागत कानून।
मुख्य जोड	नागरिक र राज्य बीचको सम्बन्ध र मौलिक हक।	प्रशासनिक निर्णयको वैधानिकता र निष्पक्षता।

प्रशासकीय कानूनलाई "सक्रिय संविधान" (Constitution in Motion) पनि भनिन्छ। संविधानले विभिन्न पद र निकायको सिर्जना गर्छ भने प्रशासकीय कानूनले ती निकायले कसरी काम गर्ने भन्ने प्रक्रिया तय गर्छ।

३. प्रशासकीय कानूनलाई निर्देशित गर्ने मूल संवैधानिक सिद्धान्तहरू

प्रशासकीय कानूनले आफ्ना मुख्य सिद्धान्तहरू संविधानबाटै ग्रहण गर्दछ:

क. विधिको शासन (Rule of Law)

- कुनै पनि प्रशासनिक काम-कारबाहीको पछाडि प्रस्ट कानुनी आधार हुनुपर्छ।
- अधिकारीहरूले व्यक्तिगत लहड वा स्वेच्छाचारी ढंगले अधिकार प्रयोग गर्न पाउँदैनन्।
- कानूनको नजरमा सबै सार्वजनिक अधिकारी र नागरिक समान हुन्छन्।

ख. शक्ति पृथक्कीकरण र सन्तुलन (Separation of Powers & Checks and Balances)

राज्यका तीनै अङ्गहरूले एक-अर्काको अधिकार क्षेत्रमा हस्तक्षेप गर्न पाउँदैनन्।

- **प्रत्यायोजित विधायनको सीमा:** संसदले दिएको अधिकारभन्दा बाहिर गएर प्रशासनले नियम वा कार्यविधि बनाउन पाउँदैन।
- **न्यायिक नियन्त्रण:** प्रशासनिक निर्णयहरू कानूनसम्मत छन् कि छैनन् भनी हेर्ने अधिकार अदालतलाई हुन्छ।

ग. मौलिक हक र प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त (Fundamental Rights & Natural Justice)

संवैधानिक रूपमा ग्यारेन्टी गरिएका मौलिक हकहरूको संरक्षण गर्न प्रशासनिक प्रक्रियाहरू निष्पक्ष हुनुपर्छ। यसका लागि दुवै पक्षको कुरा सुन्नुपर्ने (*Audi Alteram Partem*) र निर्णयकर्ता निष्पक्ष हुनुपर्ने नियमको पालना अनिवार्य छ।

४. नेपालको संविधान (२०७२) र प्रशासकीय कानूनका आधारहरू

नेपालको वर्तमान संविधानले प्रशासकीय कानूनका लागि स्पष्ट संवैधानिक ढाँचा प्रदान गरेको छ:

न्यायिक पुनरावलोकन र रिट अधिकार (धारा १३३ र १४४):

सर्वोच्च अदालत र उच्च अदालतलाई गैरकानुनी प्रशासनिक निर्णय रद्द गर्न वा सार्वजनिक कर्तव्य पालना गराउन उत्प्रेषण, परमादेश, बन्दीप्रत्यक्षीकरण, प्रतिषेध र अधिकारपृच्छा जस्ता रिटहरू जारी गर्ने असाधारण अधिकार छ।

सुशासन र सूचनाको हक (धारा २७ र ५१):

संविधानले नागरिकलाई सरकारी निकायबाट सूचना पाउने हक दिएको छ र राज्यलाई स्वच्छ, सक्षम, निष्पक्ष, पारदर्शी र उत्तरदायी प्रशासन सञ्चालन गर्ने संवैधानिक दायित्व सुम्पेको छ।

संवैधानिक नियन्त्रणकारी निकायहरू:

प्रशासनिक भ्रष्टाचार र अधिकारको दुरुपयोग रोक्न अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, महालेखापरीक्षक, र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग जस्ता स्वतन्त्र निकायहरूको संवैधानिक व्यवस्था गरिएको छ।

तीन तहको संघीय प्रशासन:

नेपालको संविधानले संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको प्रशासनिक ढाँचा बनाएकाले प्रशासकीय कानूनले पनि सोही अनुसार अधिकारको विकेन्द्रीकरण र अन्तर-सरकारी समन्वयलाई समेटेको छ।

५. निष्कर्ष (Conclusion)

संवैधानिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा प्रशासकीय कानून केवल प्रशासनिक दक्षता बढाउने माध्यम मात्र होइन, यो लोकतान्त्रिक उत्तरदायित्व कायम गर्ने बलियो हतियार हो। संविधानले राज्यको शक्तिको सीमा तोक्छ भने प्रशासकीय कानूनले त्यो शक्ति नागरिकको हितमा मात्र प्रयोग भएको सुनिश्चित गर्दछ। विधिको शासन, मौलिक हक र न्यायिक पुनरावलोकन जस्ता संवैधानिक सिद्धान्तहरूमा आधारित रहेर मात्र एउटा स्वच्छ र जनउत्तरदायी प्रशासनको स्थापना हुन सक्छ।

संविधानको अवधारणा र महत्त्व (Concept/Ideas and Importance of the Constitution)

१. परिचय (Introduction)

संविधान कुनै पनि देशको मूल कानून (Supreme Law of the Land) हो। यसले राज्यको राजनीतिक प्रणाली, शासन व्यवस्थाको स्वरूप, नागरिकका अधिकार तथा कर्तव्य र राज्यका अङ्गहरू (व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका) को गठन र शक्ति निर्धारण गर्दछ।

संविधान केवल कानुनी दस्तावेज मात्र नभई जनताको आकांक्षा, त्याग, र राज्य सञ्चालनको मूल मार्गदर्शक दिशा-निर्देश पनि हो। संविधानविनाको राज्यको कल्पना गर्न सकिँदैन, किनकि यसले राज्यलाई अराजकताबाट जोगाएर कानुनी परिधिभित्र सञ्चालन गर्दछ।

२. संविधानको अवधारणा र मूल विचारहरू (Key Ideas/Concepts of Constitution)

संविधानको निर्माण र सञ्चालन पछाडि केही सर्वमान्य र आधारभूत अवधारणाहरू रहेका हुन्छन्:

- संवैधानिक सर्वोच्चता (Constitutional Supremacy):** देशका अन्य सम्पूर्ण कानूनहरू संविधान अनुकूल हुनुपर्छ। संविधानसँग बाझिने कानूनहरू स्वतः अमान्य हुन्छन्।
- जनप्रभुसत्ता (Popular Sovereignty):** राज्यको शासन गर्ने अन्तिम शक्ति जनतामा निहित हुन्छ। संविधान जनताको प्रतिनिधि वा सहमतिबाटै निर्माण गरिन्छ।
- विधिको शासन (Rule of Law):** शासक वा व्यक्तिको इच्छाभन्दा कानून ठूलो हुन्छ। कानूनको अगाडि सबै नागरिक र अधिकारीहरू समान हुन्छन्।
- शक्ति पृथक्कीकरण र सन्तुलन (Separation of Powers & Checks and Balances):** राज्यका तीन अङ्गहरू (व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका) ले आ-आफ्नो क्षेत्रभित्र स्वतन्त्र भई काम गर्छन् र एक-अर्कालाई निरंकुश हुनबाट रोक्छन्।
- संवैधानिकता (Constitutionalism):** सरकारलाई असीमित अधिकार नदई संविधानद्वारा तोकिएको कानुनी सीमाभित्र राखे विचार नै संवैधानिकता हो।

३. संविधानको महत्त्व (Importance of Constitution)

आधुनिक लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थामा संविधानको महत्त्वलाई देहायका बुँदाहरूमा स्पष्ट पार्न सकिन्छ:

क्र.सं.	महत्त्वका क्षेत्रहरू	विवरण
१	मौलिक हक र अधिकारको संरक्षण	नागरिकहरूलाई स्वतन्त्रता, समानता, र न्याय जस्ता मौलिक अधिकारहरू प्रदान गरी तिनको सुरक्षा गर्छ।
२	सरकारको शक्ति सीमाङ्कन	शासकहरूलाई स्वेच्छाचारी र निरंकुश हुनबाट रोक्न सरकारको अधिकारको सीमा तोकिदिन्छ।
३	राजनीतिक स्थायित्व र व्यवस्था	देशमा सरकार कसरी गठन हुने, निर्वाचन कसरी हुने र सत्ता हस्तान्तरण कसरी हुने भन्ने स्पष्ट बाटो देखाउँछ।
४	न्याय प्रणालीको सुनिश्चितता	स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिकाको स्थापना गरी नागरिकलाई निष्पक्ष न्याय पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्छ।
५	सामाजिक-आर्थिक रूपान्तरण	विभेद, गरिबी र असमानता अन्त्य गर्दै लोककल्याणकारी राज्य निर्माण गर्ने नीतिगत आधार दिन्छ।

४. नेपालको सन्दर्भमा संविधान (Context of Nepal)

नेपालमा संवैधानिक इतिहासको सुरुवात विक्रम संवत् २००४ को 'नेपाल सरकार वैधानिक कानून' बाट भए तापनि हाल **नेपालको संविधान (२०७२)** लागू रहेको छ। यो संविधान संविधान सभाबाट जनताका प्रतिनिधिहरूद्वारा निर्माण गरिएको पहिलो संविधान हो।

नेपालको वर्तमान संविधानले बहुदलीय लोकतन्त्र, धर्मनिरपेक्षता, समानुपातिक-समावेशी सिद्धान्त, र तीन तहको (संघ, प्रदेश र स्थानीय) संघीय प्रशासनिक ढाँचालाई आत्मसात् गरेको छ।

५. निष्कर्ष (Conclusion)

संविधान राज्य सञ्चालनको मेरुदण्ड हो। यसले एकातिर राज्यलाई शान्ति, सुव्यवस्था र विकासको दिशामा लैजान्छ भने अर्कोतिर नागरिकलाई अधिकार सम्पन्न बनाउँछ। तर, संविधान राम्रो हुनु मात्र पर्याप्त हुँदैन; यसको सफलता यसको इमानदार कार्यान्वयन, संवैधानिक संस्कृतिको विकास र नागरिक सचेतनामा निर्भर रहन्छ।

विधिको शासन (Rule of Law)

१. परिचय (Introduction)

विधिको शासन (Rule of Law) आधुनिक लोकतन्त्र, संवैधानिक कानून र प्रशासकीय कानूनको सबैभन्दा आधारभूत सिद्धान्त हो। यसको सरल अर्थ "कानूनको सर्वोच्चता" हो। यस सिद्धान्त अनुसार राज्यमा व्यक्ति वा शासकको लहड, स्वेच्छाचारिता वा इच्छाभन्दा कानून सधैं माथि हुन्छ।

विधिको शासनले "कोही पनि कानूनभन्दा माथि हुँदैन" भन्ने मान्यता राख्दछ, चाहे त्यो सर्वसाधारण नागरिक होस्, प्रधानमन्त्री होस्, वा राज्यको सर्वोच्च पदमा बसेको व्यक्ति नै किन नहोस्।

२. ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र ए. भि. डाइसीको अवधारणा (Dicey's Concept)

विधिको शासनको अवधारणाको जग बेलायतका प्रसिद्ध कानूनविद् ए. भि. डाइसी (A.V. Dicey) ले आफ्नो पुस्तक "An Introduction to the Study of the Law of the Constitution" (1885) मा राखेका हुन्।

डाइसीले विधिको शासनका तीन वटा मुख्य स्तम्भहरू प्रस्तुत गरेका छन्:

क्र.सं.	डाइसीका तीन सिद्धान्तहरू	विवरण
१	स्वेच्छाचारी शक्तिको अभाव (Absence of Arbitrary Power)	स्पष्ट रूपमा कानून उल्लंघन नगरेसम्म कसैलाई पनि सजाय दिन वा पक्राउ गर्न पाइँदैन। सरकारले स्वेच्छाचारी रूपमा नागरिकलाई सजाय दिन पाउँदैन।
२	कानूनको अगाडि समानता (Equality before the Law)	सामान्य व्यक्तिदेखि उच्च पदस्थ अधिकारीसम्म सबै समान कानूनको दायराभित्र पर्छन् र सबैलाई उही साधारण अदालतले हेर्छ।
३	संवैधानिक कानूनको स्रोत नागरिक अधिकार (Judge-made Constitution)	नागरिकका अधिकारहरू केवल कागजमा लेखिएर पुग्दैन; ती अदालतका निर्णयहरू र व्यवहारबाट व्यावहारिक रूपमा सुरक्षित हुनुपर्छ।

३. विधिको शासनका प्रमुख तत्वहरू (Key Elements)

आधुनिक समयमा विधिको शासनलाई फराकिलो रूपमा हेरिन्छ। यसका प्रमुख तत्वहरू निम्न अनुसार छन्:

- कानूनको सर्वोच्चता:** राज्यका सबै अङ्गहरू (व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका) कानूनको परिधिभित्र रहेर सञ्चालन हुनुपर्छ।
- स्वतन्त्र न्यायपालिका:** न्याय सम्पादन गर्दा न्यायधीशहरू कुनै पनि राजनीतिक वा प्रशासनिक प्रभावबाट मुक्त हुनुपर्छ।
- पूर्वानुमान गर्न सकिने कानून (Legal Certainty):** कानून प्रस्ट, सार्वजनिक, र भूतप्रभावी (Retrospective) नहुने प्रकृतिको हुनुपर्छ।
- प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त (Natural Justice):** सुनुवाइको निष्पक्ष मौका नदिई कसैलाई दोषी ठहर गर्न पाइँदैन।

४. नेपालको सन्दर्भमा विधिको शासन (Rule of Law in Nepal)

नेपालको वर्तमान संविधान (नेपालको संविधान २०७२) ले विधिको शासनलाई आफ्नो प्रस्तावनामै अपरिवर्तनीय र आधारभूत संरचना (Basic Structure) को रूपमा आत्मसात् गरेको छ।

नेपालमा विधिको शासनका संवैधानिक आधारहरू:

- प्रस्तावना:** प्रस्तावनामै "विधिको शासन" प्रति प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ।
- समानताको हक (धारा १८):** कानूनको दृष्टिमा सबै नागरिक समान हुने र कानूनको समान संरक्षण प्राप्त गर्ने ग्यारेन्टी छ।
- संवैधानिक उपचारको हक (धारा १३३ र १४४):** गैरकानुनी प्रशासनिक वा सरकारी कार्यलाई रद्द गर्न सर्वोच्च र उच्च अदालतलाई रिट (Writs) जारी गर्ने अधिकार छ।
- स्वतन्त्र न्यायपालिका:** संविधानले स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिकाको व्यवस्था गरेको छ।

५. निष्कर्ष (Conclusion)

विधिको शासन कुनै पनि लोकतान्त्रिक र सभ्य समाजको पहिचान हो। यसले नागरिकलाई राज्यको निरंकुशता र स्वेच्छाचारिताबाट जोगाउँछ भने समाजमा शान्ति, सुरक्षा र न्यायको प्रत्याभूति गराउँछ। विधिको शासनबिना लोकतन्त्र, मानव अधिकार र सुशासन (Good Governance) को कल्पना गर्न सकिँदैन।

शक्ति पृथक्कीकरणको सिद्धान्त (Theory of Separation of Powers)

१. परिचय (Introduction)

शक्ति पृथक्कीकरणको सिद्धान्त (Theory of Separation of Powers) प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्था, संवैधानिक कानून र प्रशासकीय कानूनको एउटा अत्यन्तै महत्वपूर्ण आधारस्तम्भ हो। यस सिद्धान्तको मूल मर्म "राज्यको सम्पूर्ण शक्ति कुनै एउटा व्यक्ति वा निकायमा केन्द्रित हुनु हुँदैन" भन्ने हो।

यदि राज्यका सबै शक्तिहरू कानून बनाउने, लागू गर्ने र न्याय गर्ने एउटै अधिकारी वा संस्थाको हातमा पुगे भने त्यहाँ स्वेच्छाचारिता, निरंकुशता र नागरिक स्वतन्त्रताको दमन हुने उच्च जोखिम रहन्छ। त्यसैले, राज्यका कार्यहरूलाई तीन फरक-फरक अङ्गहरूमा विभाजन गरी सञ्चालन गरिनुपर्छ भन्ने मान्यता नै शक्ति पृथक्कीकरण हो।

२. ऐतिहासिक विकास र मोन्टेस्क्युको योगदान (Historical Background & Montesquieu's Theory)

यद्यपि प्राचीन ग्रीक दार्शनिक अरस्तू (Aristotle) र फ्रान्सेली विचारक ज्यॉ बोडिन (Jean Bodin) ले शक्ति विभाजनका बारेमा सुरुवाती विचार व्यक्त गरेका थिए, तर आधुनिक समयमा यस सिद्धान्तलाई स्पष्ट र परिपक्व रूपमा प्रस्तुत गर्ने श्रेय फ्रान्सेली दार्शनिक मोन्टेस्क्यु (Montesquieu) लाई जान्छ।

मोन्टेस्क्युले आफ्नो प्रसिद्ध पुस्तक "The Spirit of the Laws" (1748) मा शक्ति पृथक्कीकरणको व्याख्या गर्दै भनेका छन्:

"जब व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाको शक्ति एउटै व्यक्ति वा निकायमा निहित हुन्छ, तब त्यहाँ स्वतन्त्रता रहँदैन। त्यसै गरी यदि न्यायपालिकाको शक्तिलाई व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाबाट अलग गरिएन भने पनि नागरिक स्वतन्त्रता कायम हुन सक्दैन।"

३. राज्यका तीन अङ्ग र कार्य विभाजन (Three Organs of the State)

शक्ति पृथक्कीकरणको सिद्धान्त अनुसार राज्यका तीन मुख्य अङ्गहरू र तिनका कार्यहरू देहाय अनुसार तोकिएका हुन्छन्:

क्र.सं.	राज्यको अङ्ग	अङ्गको स्वरूप	मुख्य कार्य (Function)
१	व्यवस्थापिका (Legislature)	संसद् / व्यवस्थापिका	देशका लागि आवश्यक कानुन निर्माण गर्ने, परिमार्जन गर्ने वा खारेज गर्ने।
२	कार्यपालिका (Executive)	सरकार / प्रशासन	व्यवस्थापिकाले बनाएका कानुनहरूलाई देशमा कार्यान्वयन गर्ने र शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्ने।
३	न्यायपालिका (Judiciary)	अदालतहरू	कानुनको व्याख्या गर्ने, उल्लङ्घन गर्नेलाई सजाय दिने र विवादहरूको समाधान गर्ने।

४. शक्ति सन्तुलन र नियन्त्रणको सिद्धान्त (Checks and Balances)

आधुनिक प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थामा शक्ति पृथक्कीकरणलाई कडा रूपमा (Strict Separation) लागू गर्न व्यावहारिक रूपमा असम्भव हुन्छ। उदाहरणका लागि, कार्यपालिकाले विधेयकहरू प्रस्तुत गर्छ भने न्यायपालिकाले निर्णय गर्दा एक किसिमले कानुनको व्याख्या गर्छ।

यसैले, आधुनिक राज्यमा शक्ति पृथक्कीकरणसँगै "नियन्त्रण र सन्तुलन" (Checks and Balances) को सिद्धान्त जोडिएर आउँछ:

- व्यवस्थापिकाले कार्यपालिकालाई: अविश्वासको प्रस्ताव वा बजेट पारित नगरेर नियन्त्रणमा राख्छ।
- न्यायपालिकाले व्यवस्थापिका र कार्यपालिकालाई: न्यायिक पुनरावलोकन (Judicial Review) मार्फत संविधान विपरीत बनेका कानुन वा प्रशासनिक निर्णयलाई बदर/शून्य गरिदिन्छ।
- व्यवस्थापिकाले न्यायपालिकालाई: महाभियोग (Impeachment) मार्फत खराब आचरण भएका न्यायाधीशहरूलाई पदमुक्त गर्न सक्छ।

५. नेपालको संविधान र शक्ति पृथक्कीकरण (Context of Nepal)

नेपालको वर्तमान संविधान (नेपालको संविधान २०७२) ले शक्ति पृथक्कीकरण, नियन्त्रण र सन्तुलनको सिद्धान्तलाई पूर्ण रूपमा अङ्गीकार गरेको छ:

- संघीय संसद (भाग ८): व्यवस्थापकीय शक्तिको प्रयोग गर्छ।
- नेपाल सरकार/मन्त्रिपरिषद् (भाग ७): कार्यकारी/कार्यपालिकीय शक्तिको प्रयोग गर्छ।
- अदालतहरू (भाग ११): सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत र जिल्ला अदालतहरू मार्फत स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अभ्यास गरिएको छ।
- अधिकारको सीमा: कुनै पनि अङ्गले अर्काको क्षेत्राधिकारमा हस्तक्षेप गर्न नपाउने र सर्वोच्च अदालतले संविधानको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकार पाएको व्यवस्था छ।

६. निष्कर्ष (Conclusion)

शक्ति पृथक्कीकरणको सिद्धान्त कुनै अङ्गलाई पूर्ण रूपमा अलग्याएर एक्लो बनाउनका लागि होइन, बरु निरंकुशता रोक्न र नागरिक अधिकारको संरक्षण गर्नका लागि हो। आधुनिक लोकतन्त्रमा यसलाई 'नियन्त्रण र सन्तुलन' को सिद्धान्तसँग मिलाएर सञ्चालन गरिन्छ, जसले राज्यका सबै अङ्गहरूलाई कानुनी परिधिभित्र रही आ-आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्न बाध्य बनाउँछ।

Unit 3: Legislation and Delegated Legislation

१. परिचय (Introduction)

प्रशासकीय कानूनको अध्ययनमा विधायन (Legislation) र प्रत्यायोजित विधायन (Delegated Legislation) अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण विषयहरू हुन्। साधारण अर्थमा, कानून निर्माण गर्ने प्रक्रिया वा संसदले बनाएको कानूनलाई विधायन भनिन्छ।

तर, आधुनिक समयमा राज्यको दायित्व व्यापक रूपमा बढेकाले संसदसँग सबै विषयमा विस्तृत कानून बनाउने समय, प्राविधिक ज्ञान र स्रोतसाधन हुँदैन। त्यसैले संसदले कानूनको मूलभूत ढाँचा (Skeleton Act) मात्र बनाउँछ र त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न आवश्यक विस्तृत नियम, नियमावली र कार्यविधिहरू बनाउने अधिकार कार्यपालिका वा प्रशासनिक निकायलाई सुम्पिन्छ। यसरी प्रत्यायोजित (Delegated) अधिकार प्रयोग गरी बनाइने नियमलाई प्रत्यायोजित विधायन भनिन्छ।

२. विधायन (Legislation)

विधायन कानूनको प्राथमिक र सबैभन्दा भरपर्दो स्रोत हो। यो संसद् (व्यवस्थापिका) द्वारा निश्चित संवैधानिक प्रक्रिया पूरा गरेर निर्माण गरिन्छ।

विधायनका मुख्य विशेषताहरू:

- संसदीय सर्वोच्चता/प्राथमिकता: यो जनताका प्रतिनिधिहरू रहने व्यवस्थापिकाद्वारा बनाइन्छ।
- मूल कानून (Parent Act): विधायनले नीतिगत विषय, सिद्धान्त र सीमा निर्धारण गर्दछ।
- प्रत्यक्ष नियन्त्रण: यसमा संसद्भित्र व्यापक छलफल, संशोधन र मतदानको प्रक्रिया अपनाइन्छ।

३. प्रत्यायोजित विधायन (Delegated Legislation)

व्यवस्थापिकाले ऐन (Act) मार्फत दिएको अधिकार प्रयोग गरी कार्यपालिका, मन्त्रालय वा अन्य सार्वजनिक निकायहरूले बनाउने नियम (Rules), नियमावली (Regulations), उपनियम (By-laws), आदेश (Orders), वा निर्देशिका (Directives) लाई प्रत्यायोजित विधायन भनिन्छ। यसलाई मातहतको विधायन (Subordinate Legislation) वा गौण विधायन पनि भनिन्छ।

प्रत्यायोजित विधायनका कारण र आवश्यकता (Reasons for Growth):

- संसद्मा समयको अभाव (Lack of Time): संसदले देशका सबै प्राविधिक विषयमा विस्तारमा छलफल गर्ने समय पाउँदैन।
- प्राविधिक ज्ञानको आवश्यकता (Technicality): बैकिङ, वातावरण, स्वास्थ्य जस्ता विषयहरूमा विशेषज्ञता चाहिन्छ, जुन प्रशासनिक अधिकारीहरूसँग बढी हुन्छ।
- लचिलोपन (Flexibility): ऐन संशोधन गर्न लामो संसदीय प्रक्रिया चाहिन्छ, तर नियम/नियमावलीलाई परिस्थिति अनुसार चाँडो परिमार्जन गर्न सकिन्छ।
- आकस्मिक अवस्था (Emergency): महामारी, सङ्कटकाल वा प्राकृतिक विपद्को समयमा तुरुन्त कानून बनाएर लागू गर्न प्रत्यायोजित अधिकार उपयोगी हुन्छ।

४. विधायन र प्रत्यायोजित विधायन बीचको तुलना (Comparison)

तुलनाको आधार	प्राथमिक विधायन (Legislation / Act)	प्रत्यायोजित विधायन (Delegated Legislation)
निर्माण गर्ने निकाय	व्यवस्थापिका (संसद्) ।	कार्यपालिका (मन्त्रिपरिषद्, मन्त्रालय वा प्रशासकीय निकाय) ।
प्रकृति	मूल/प्राथमिक कानून (Parent Act) ।	सहायक/गौण कानून (Subordinate Legislation) ।
दायरा	नीति, मूल सिद्धान्त र सजायको सीमा तोक्छ ।	ऐनलाई कार्यान्वयन गर्न विस्तृत कार्यविधि तोक्छ ।
संसदीय संशोधन	संसद्मा विस्तृत छलफल र मतदान हुन्छ ।	संसद्मा छलफल हुँदैन, सिधै राजपत्रमा प्रकाशित गरी लागू गरिन्छ ।
अदालती परीक्षण	संविधानसँग बाझिएमा मात्र अमान्य हुन्छ ।	संविधान र मूल ऐन दुवैसँग बाझिएमा (<i>Ultra Vires</i>) अमान्य हुन्छ ।

५. प्रत्यायोजित विधायनमाथिको नियन्त्रण (Control over Delegated Legislation)

प्रत्यायोजित विधायनले कार्यपालिकालाई व्यापक अधिकार दिने भएकाले यसको दुरुपयोग भई प्रशासकीय स्वेच्छाचारिता बढ्ने खतरा रहन्छ । त्यसैले यसलाई नियन्त्रण गर्न निम्न ३ उपायहरू अपनाइन्छ:

• संसदीय नियन्त्रण (Parliamentary Control):

- संसद्मा प्रत्यायोजित विधायनसम्बन्धी समिति (Delegated Legislation Committee) हुन्छ, जसले नियमहरू ऐनको दायराभित्र छन् कि छैनन् भनी छानबिन गर्छ ।
- नियमहरू संसद्को टेबलमा पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था (*Laying on the Table*) हुन सक्छ ।

• न्यायिक नियन्त्रण (Judicial Control - Doctrine of *Ultra Vires*):

- यदि कुनै नियमावली वा निर्देशिका मूल ऐनले दिएको अधिकारभन्दा बाहिर गएर बनाइएको छ भने अदालतले त्यसलाई *Ultra Vires* (अधिकार क्षेत्रातीत) ठहर गरी अमान्य/रद्द गरिदिन्छ ।

• प्रक्रियागत नियन्त्रण (Procedural Control):

- नियम बनाउनुअघि सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग परामर्श गर्नुपर्ने (Prior Consultation), वा नेपाल राजपत्र (Gazette) मा अनिवार्य सूचना प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था।

६. निष्कर्ष (Conclusion)

आधुनिक लोककल्याणकारी राज्यमा प्रत्यायोजित विधायन एक "आवश्यक खराबी" (Necessary Evil) जस्तै बनिसकेको छ। संसदले देश चलाउनका लागि नीतिगत ऐन मात्र बनाउन सक्ने भएकाले प्रशासनलाई नियम बनाउने अधिकार दिनु अपरिहार्य छ। तर, यस्तो अधिकारको दुरुपयोग रोक्न प्रभावकारी संसदीय र न्यायिक oversight (देखरेख) हुनु अनिवार्य मानिन्छ।

अधिकार क्षेत्रातीतको सिद्धान्त (Doctrine of Ultra Vires)

१. परिचय (Introduction)

प्रशासकीय कानूनमा 'अधिकार क्षेत्रातीतको सिद्धान्त' (Doctrine of Ultra Vires) एउटा अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण र आधारभूत सिद्धान्त हो। 'Ultra Vires' एउटा ल्याटिन शब्द हो, जसको शाब्दिक अर्थ "अधिकार वा सीमाभन्दा बाहिर" (Beyond the powers) भन्ने हुन्छ।

प्रत्यायोजित विधायन (Delegated Legislation) को सन्दर्भमा, जब कुनै प्रशासनिक निकाय वा अधिकारीले संसदले बनाएको मूल ऐन (Parent Act) वा संविधानले दिएको अधिकार र सीमाभन्दा बाहिर गएर कुनै नियम, नियमावली, वा निर्देशिका बनाउँछ, तब त्यो नियम 'Ultra Vires' वा अधिकार क्षेत्रातीत मानिन्छ। अदालतले यस्ता गैरकानुनी नियमहरूलाई सुरुदेखि नै अमान्य र शून्य (Null and Void) घोषित गरिदिन्छ।

अदालती मान्यता: "जसलाई कानूनले निश्चित दायराभित्र रहेर नियम बनाउने अधिकार दिएको छ, उसले त्यो दायरा भित्रै बाँधेर बाँधेर नै चल्नुपर्छ। भित्रै बाँधेर बनाएको नियम कानून मान्न सकिँदैन।"

२. अधिकार क्षेत्रातीतका प्रकारहरू (Types of Ultra Vires)

प्रत्यायोजित विधायनमाथिको न्यायिक नियन्त्रणका क्रममा अदालतले Ultra Vires लाई मुख्यतया दुई भागमा बाँडेर परीक्षण गर्दछ:

क. तात्त्विक वा विषयवस्तुगत अधिकार क्षेत्रातीत (Substantive Ultra Vires)

जब प्रत्यायोजित विधायनको विषयवस्तु वा विषय-सामग्री नै मूल ऐन वा संविधानसँग बाझिन्छ, त्यसलाई Substantive Ultra Vires भनिन्छ। यसका प्रमुख अवस्थाहरू:

१. मूल ऐन विपरीत हुनु (Inconsistency with Parent Act): नियमावलीले मूल ऐनको कुनै व्यवस्था वा मर्मलाई उल्लङ्घन गर्छ भन्ने।
२. संविधानसँग बाझिनु (Inconsistency with Constitution): नियमावलीले मौलिक हक वा संवैधानिक सीमालाई नाघ्छ भन्ने।
३. कर वा करका दर तोक्नु (Imposition of Tax): मूल ऐनले स्पष्ट अधिकार नदिएर नियमावली मार्फत नयाँ कर वा शुल्क लगाउन पाउँदैन।
४. सजायको व्यवस्था गर्नु (Fixing Penalties): मूल ऐनको व्यवस्थाबिना नियमावलीले नयाँ सजाय वा कैदको सजाय तोक्न पाउँदैन।

5. **भूतप्रभावी नियम बनाउनु (Retrospective Effect):** मूल ऐनले स्पष्ट अधिकार नदिएसम्म विगतको मितिदेखि लागू हुने गरी नियमावली बनाउन पाउँदैन।

ख. प्रक्रियागत अधिकार क्षेत्रातीत (Procedural Ultra Vires)

जब मूल ऐनले नियमावली बनाउँदा कुनै निश्चित प्रक्रिया वा चरणहरू पालना गर्न अनिवार्य (Mandatory) गरेको हुन्छ, तर प्रशासकीय निकायले ती प्रक्रियाहरू पुरा नगरी नियम बनाउँछ, तब त्यो Procedural Ultra Vires हुन्छ।

- **उदाहरण:** यदि मूल ऐनमा "नियम लागू गर्नुअघि नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित गरी ३० दिनभित्र सर्वसाधारणको सुझाव लिनुपर्नेछ" भन्ने बाध्यकारी व्यवस्था छ, तर प्रशासनले सुझाव नलिईकन सिधै नियम लागू गर्छ भने सो नियम अमान्य हुन्छ।

३. व्यावहारिक उदाहरणहरू (Illustrative Examples)

यस सिद्धान्तलाई बुझ्न केही व्यावहारिक उदाहरणहरू हेरौं:

- **उदाहरण १ (विषयवस्तुगत):** संसदले बनेको सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐनले मन्त्रालयलाई "सवारी साधनको गति सम्बन्धी नियम बनाउने" अधिकार दियो। तर मन्त्रालयले नियम बनाउँदा "नियम उल्लङ्घन गर्नेलाई ६ महिना जेल सजाय हुनेछ" भनी तोकिदियो। यहाँ मूल ऐनले कैदको सजाय दिने अधिकार नदिएकाले यो नियम Substantive Ultra Vires हुन्छ।
- **उदाहरण २ (प्रक्रियागत):** वातावरण संरक्षण ऐनले कुनै उद्योग सम्बन्धी मापदण्ड बनाउँदा "वातावरणविदहरूसँग अनिवार्य परामर्श गर्नुपर्ने" व्यवस्था गर्‍यो। तर मन्त्रालयले परामर्श बिना नै मापदण्ड जारी गर्‍यो। यो नियम Procedural Ultra Vires हुन्छ।

४. नेपालमा अधिकार क्षेत्रातीतको सिद्धान्तको अभ्यास (Practice in Nepal)

नेपालमा नेपालको संविधान (२०७२) को धारा १३३ र १४४ अनुसार सर्वोच्च अदालत र उच्च अदालतहरूलाई असाधारण अधिकारक्षेत्र (Retrit Jurisdiction) दिइएको छ।

अदालतले उत्प्रेषण (Certiorari) को रिट जारी गरी मूल ऐन वा संविधानसँग बाझिएका नियमावली, निर्देशिका वा मापदण्डहरूलाई बदर/शून्य गर्दछ।

सर्वोच्च अदालतका केही महत्त्वपूर्ण नजीरहरू:

- **मूल ऐनको सीमा नाघ्न नपाइने:** सर्वोच्च अदालतले पटक-पटक सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ कि कार्यपालिकाले बनाउने नियम/नियमावली ऐनको उद्देश्य पूरा गर्ने माध्यम मात्र हो; यसले मूल ऐनले नदिएको नयाँ अधिकार सिर्जना गर्न वा मूल ऐनलाई नै विस्थापित गर्न पाउँदैन।
- **कर र महसुल निर्धारण:** मूल ऐनको स्पष्ट कानुनी आधारबिना केवल कार्यपालिकीय आदेश वा नियमावलीको भरमा नागरिकमाथि थप आर्थिक भार वा शुल्क लगाइएका धेरै नियमावलीहरूलाई सर्वोच्च अदालतले Ultra Vires घोषित गर्दै खारेज गरिदिएको छ।

५. निष्कर्ष (Conclusion)

'अधिकार क्षेत्रातीतको सिद्धान्त' (Doctrine of Ultra Vires) ले प्रत्यायोजित विधायनको सीमा तोक्ने र प्रशासकीय स्वेच्छाचारितालाई नियन्त्रण गर्ने बलियो हतियारको रूपमा काम गर्दछ। यसले संसद्को सर्वोच्चता

कायम राख्न, विधिको शासन जोगाउन र नागरिकका मौलिक हक तथा अधिकारहरूको संरक्षण गर्न अहम् भूमिका खेल्छ।

विधायनको अवधारणा र निर्माण प्रक्रिया (Concept and Process of Legislation)

१. परिचय (Introduction)

विधायन (Legislation) कानून निर्माणको प्राथमिक र सबैभन्दा आधिकारिक स्रोत हो। सामान्य अर्थमा, विधायन भनेको देशको व्यवस्थापिका (संसद्) द्वारा निश्चित संवैधानिक प्रक्रिया पूरा गरी कानून (ऐन) बनाउने, संशोधन गर्ने वा खारेज गर्ने कार्य हो।

'Legislation' शब्द ल्याटिन भाषाका दुई शब्दहरू 'Legis' (कानून) र 'Latum' (बनाउनु वा प्रस्तुत गर्नु) मिलेर बनेको हो। आधुनिक लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा विधायनलाई जनभावनाको औपचारिक कानुनी रूप मानिन्छ।

२. विधायनको अवधारणा (Concept of Legislation)

विधायन सम्बन्धी मूल अवधारणाहरू निम्न अनुसार छन्:

- संसदीय सर्वोच्चता/प्राथमिकता:** कानून बनाउने सार्वभौम अधिकार जनताका निर्वाचित प्रतिनिधिहरू रहने संसद्मा निहित हुन्छ।
- प्रत्यक्ष र संहिताबद्ध (Codified Law):** विधायन स्पष्ट, लिखित र सर्वसाधारणको जानकारीका लागि आधिकारिक रूपमा (नेपाल राजपत्रमा) प्रकाशन गरिने कानून हो।
- भविष्यलक्षी प्रकृति (Prospective Nature):** विधायन सामान्यतया लागू भएको मितिदेखि अगाडिका कार्यहरूका लागि मात्र लागू हुन्छ (भूतप्रभावी हुँदैन)।
- अन्य कानूनमाथिको श्रेष्ठता:** संसदले बनाएको विधायन (ऐन) प्रशासनिक नियम, उपनियम वा निर्देशिकाभन्दा माथि हुन्छ।

३. नेपालमा कानून (विधायन) निर्माणको प्रक्रिया (Process of Legislation in Nepal)

नेपालको संविधान (२०७२) अनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तीनै तहमा विधायिकी प्रक्रिया तोकिएको छ। यहाँ संघीय संसद्मा विधेयक ऐन बन्ने चरणबद्ध प्रक्रिया प्रस्तुत गरिएको छ:

विधेयकको अवधारणा र मस्यौदा (Drafting Phase): सम्बन्धित मन्त्रालय र कानून मन्त्रालय.

- सम्बन्धित मन्त्रालयले ऐनको आवश्यकता र मस्यौदा (Bill Draft) तयार गर्छ।
- अर्थ मन्त्रालय (आर्थिक दायित्व भएमा) र कानून, न्याय तथा संसदीय मामला मन्त्रालयको सहमति लिइन्छ।
- मन्त्रिपरिषद् (Cabinet) ले स्वीकृत गरेपछि विधेयक संसद्मा पेस गर्न योग्य हुन्छ।

संसद्मा पेस र दर्ता (Introduction of Bill): प्रतिनिधि सभा वा राष्ट्रिय सभा.

- अर्थ विधेयक र सुरक्षासँग सम्बन्धित विधेयक प्रतिनिधि सभामा मात्र पेस गरिन्छ; अन्य विधेयक जुनसुकै सदनमा पेस गर्न सकिन्छ।

- संसद्का सदस्यहरूलाई अध्ययनका लागि विधेयकको प्रति वितरण गरिन्छ।

विचार गरियोस् भन्ने प्रस्ताव र सामान्य छलफल (First Reading):सदनको बैठक.

- विधेयक प्रस्तुतकर्ता मन्त्री/सदस्यले 'विधेयकमाथि विचार गरियोस्' भन्ने प्रस्ताव राख्छन्।
- सदनमा विधेयकको सैद्धान्तिक र मूल मर्ममाथि छलफल हुन्छ।

संशोधन दर्ता र विषयगत समितिमा दफावार छलफल (Second Reading):विषयगत मिनी-संसद् / समिति.

- सांसदहरूले विधेयकमा संशोधन दर्ता गराउन ७२ घण्टाको समय पाउँछन्।
- विधेयकलाई गहन र सूक्ष्म छलफलका लागि सम्बन्धित विषयगत समिति (Committee) मा पठाइन्छ।
- समितिले दफावार (Clause-by-clause) छलफल गरी प्रतिवेदन तयार पार्छ र सदनमा पेस गर्छ।

विधेयक पारित गर्ने प्रक्रिया (Third Reading):सदनको बहुमतबाट निर्णय.

- समितिबाट आएको प्रतिवेदनसहितको विधेयकमाथि सदनमा छलफल हुन्छ।
- विधेयकलाई निर्णयार्थ प्रस्तुत गरिन्छ र बहुमतबाट पारित (Passed) गरिन्छ।

अर्को सदनमा पठाउने र पारित गर्ने प्रक्रिया:दोस्रो सदन (प्रतिनिधि सभा/राष्ट्रिय सभा).

- एउटा सदनबाट पारित भएको विधेयक दोस्रो सदनमा पठाइन्छ।
- दोस्रो सदनले पनि समान प्रक्रिया (छलफल, समिति, दफावार छलफल) पूरा गरी पारित गर्नुपर्छ।

प्रमाणीकरण र राजपत्रमा प्रकाशन (Assent and Publication):राष्ट्रपति र राजपत्र.

- दुवै सदनबाट पारित भएपछि सभामुखले प्रमाणित गरी राष्ट्रपति समक्ष प्रमाणीकरणका लागि पेस गर्छन्।
- राष्ट्रपतिले १५ दिनभित्र प्रमाणीकरण गरेपछि विधेयक ऐन (Act) मा रूपान्तरण हुन्छ।
- नेपाल राजपत्र (Nepal Gazette) मा सूचना प्रकाशित भएपछि ऐन कार्यान्वयनमा आउँछ।

४. विधेयकका प्रकारहरू (Types of Bills)

संसद्मा पेस हुने आधारमा विधेयकहरू मुख्यतया दुई प्रकारका हुन्छन्:

क्र.सं.	विधेयकको प्रकार	पेस गर्ने व्यक्ति	विशेषता
१	सरकारी विधेयक (Government Bill)	मन्त्री	सरकारको नीति र कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न पेस गरिन्छ। अर्थ विधेयक अनिवार्य रूपमा सरकारी नै हुन्छ।
२	गैर-सरकारी विधेयक (Private Member's Bill)	गैर-मन्त्री सांसद	कुनै खास जनचासो वा सुधारका विषयमा साधारण सांसदले पेस गर्छन्।

५. निष्कर्ष (Conclusion)

विधायन प्रक्रिया लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाको पारदर्शी र उत्तरदायी अभ्यास हो। संसद्मा हुने व्यापक छलफल, विषयगत समितिको सूक्ष्म विश्लेषण र प्राविधिक प्रक्रियाले कानूनलाई परिपक्व र जनपक्षीय बनाउन मद्दत गर्छ। यसरी बनेको प्राथमिक विधायन (ऐन) नै पछि कार्यपालिकाले बनाउने प्रत्यायोजित विधायन (नियमावली) को कानुनी आधार बन्दछ।

प्रत्यायोजित विधायन: अवधारणा, वृद्धि/विकासका कारणहरू र नियन्त्रण (Delegated Legislation: Concept, Need for Growth, and Control)

१. परिचय र अवधारणा (Concept of Delegated Legislation)

आधुनिक लोकतन्त्र र प्रशासकीय कानूनमा प्रत्यायोजित विधायन (Delegated Legislation) एक अनिवार्य कानुनी औजार हो। सामान्य शब्दमा, संसद् (व्यवस्थापिका) ले ऐन (Parent Act) मार्फत नियम-कानून बनाउने आफ्नो प्राथमिक शक्ति वा अधिकार कार्यपालिका, मन्त्रालय वा प्रशासकीय निकायलाई सुम्पिने कार्य र सोही अधिकार प्रयोग गरी बनाइएका कानूनहरूलाई प्रत्यायोजित विधायन भनिन्छ।

यसलाई मातहतको विधायन (Subordinate Legislation) वा गौण विधायन पनि भनिन्छ। यस्ता कानूनहरू नियम (Rules), नियमावली (Regulations), उपनियम (By-laws), आदेश (Orders), वा निर्देशिका (Directives) को रूपमा जारी हुन्छन्।

- मुख्याधार: संसद्ले कानूनको नीति र मूलभूत ढाँचा (Skeleton/Broad Framework) तय गर्छ भने कार्यपालिका वा प्रशासनले त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न आवश्यक विस्तृत विवरण, प्रक्रिया र कार्यविधि (Flesh and Blood) भर्ने काम प्रत्यायोजित विधायन मार्फत गर्दछ।

२. प्रत्यायोजित विधायनको वृद्धिका कारणहरू (Need for Growth)

२०औं शताब्दीदेखि राज्य 'प्रहरी राज्य' (Police State) बाट 'लोककल्याणकारी राज्य' (Welfare State) मा रूपान्तरण भएसँगै प्रत्यायोजित विधायनको प्रयोग तीव्र रूपमा बढेको हो। यसको विकास र आवश्यकताका मुख्य कारणहरू निम्नलिखित छन्:

- संसदीय समयको चाप (Pressure upon Parliamentary Time):

आधुनिक समयमा संसद्ले सामाजिक, आर्थिक र प्रशासनिक क्षेत्रका सयौं विषयमा कानून बनाउनुपर्छ। प्रत्येक विधेयकका सूक्ष्म र सानातिना दफाहरूमा संसद्भित्र छलफल गर्न समय नपुग्ने भएकाले ऐनको मुख्य सिद्धान्त पारित गरी बाँकी नियम बनाउने अधिकार प्रशासनलाई दिइन्छ।

- प्राविधिक विषय र विशेषज्ञता (Technicality and Expertise):

बैंकिङ, वातावरण संरक्षण, आणविक ऊर्जा, कर प्रणाली वा स्वास्थ्य जस्ता विषयहरू अत्यन्तै जटिल र प्राविधिक हुन्छन्। सांसदहरू राजनीतिज्ञ हुने भएकाले उनीहरूसँग यी सबै विषयको प्राविधिक ज्ञान हुँदैन। सम्बन्धित विषयका विज्ञ (Expert) र प्रशासनिक अधिकारीहरूबाट विस्तृत नियम बनाउनु व्यावहारिक हुन्छ।

- लचिलोपन र अनुकूलता (Flexibility and Adaptability):

व्यवस्थापकीय ऐन संशोधन गर्न लामो संसदीय प्रक्रिया अपनाउनुपर्छ। तर, बदलिँदो परिस्थिति र आवश्यकता अनुसार प्रशासकीय नियमहरूलाई छिटो-छरितो रूपमा संशोधन वा परिमार्जन गर्न सकिन्छ।

- **आकस्मिक तथा आपत्कालीन अवस्था (Emergency Situations):**

महामारी, प्राकृतिक विपद्, आर्थिक सङ्कट वा शान्ति-सुरक्षाको संवेदनशील अवस्थामा तत्काल कानून र नियम बनाएर लागू गर्नुपर्ने हुन्छ। संसद्को बैठक बोलाएर ऐन बनाउन ढिलाइ हुने भएकाले प्रत्यायोजित अधिकार प्रयोग गरी आदेश वा नियम जारी गरिन्छ।

- **भविष्यको अनुभवमा आधारित सुधार (Future Contingencies):**

कुनै ऐन लागू गर्दा देखा पर्न सक्ने व्यावहारिक व्यावहारिक जटिलताहरूलाई व्यवस्थापन गर्न नियम बनाउने अधिकार कार्यपालिकालाई नै सुम्पिनु उपयुक्त मानिन्छ।

३. प्रत्यायोजित विधायनमाथिको नियन्त्रण (Control of Delegated Legislation)

प्रत्यायोजित विधायन एक आवश्यक औजार भए तापनि यसले कार्यपालिका र प्रशासनलाई अत्यधिक अधिकार दिने भएकाले "प्रशासकीय निरंकुशता" (Administrative Tyranny) वा स्वेच्छाचारिता बढ्ने खतरा रहन्छ। त्यसैले, प्रत्यायोजित विधायन ऐन र संविधानको दायराभित्र रहोस् भनी तीन तहमा नियन्त्रण कायम गरिन्छ:

क. संसदीय नियन्त्रण (Parliamentary Control)

संसद् नै प्रत्यायोजित अधिकारको स्रोत भएकाले आफ्नो अधिकारको दुरुपयोग नहोस् भनी संसद्ले नियमन गर्छ:

- **संसद्मा पेस गर्ने (Laying on the Table):** कार्यपालिकाले बनाएका नियमावलीहरू संसद्को बैठकमा अध्ययन र स्वीकृतिका लागि पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था।
- **प्रत्यायोजित विधायन समिति (Delegated Legislation Committee):** संसद्को विषयगत समितिले बनेका नियमहरू मूल ऐनको दायराभित्र छन् कि छैनन् भनी सूक्ष्म छानबिन र मूल्यांकन गर्दछ।

ख. न्यायिक नियन्त्रण (Judicial Control)

न्यायपालिकाले अधिकार क्षेत्रातीतको सिद्धान्त (Doctrine of *Ultra Vires*) प्रयोग गरी प्रत्यायोजित विधायनको वैधानिकता परीक्षण गर्छ:

- **Substantive Ultra Vires:** यदि नियमावली वा निर्देशिका मूल ऐन (Parent Act) वा संविधानको व्यवस्थसँग बाझिन्छ भने अदालतले त्यसलाई अवैध र शून्य घोषित गर्दछ।
- **Procedural Ultra Vires:** यदि मूल ऐनमा तोकिएका अनिवार्य प्रक्रियाहरू (जस्तै: राजपत्रमा सूचना छापने, सुझाव लिने) पालना नगरी नियम बनाइएको छ भने अदालतले बदर गर्दछ।

ग. प्रक्रियागत नियन्त्रण (Procedural Control)

नियम/नियमावली बनाउने क्रममा अपनाइने कानुनी प्रक्रियाहरू:

- **पूर्व-परामर्श (Prior Consultation):** नियम बनाउनु अघि प्रभावित हुने वर्ग, विशेषज्ञ वा निकायहरूसँग छलफल र परामर्श गर्ने।
- **प्रकाशन (Publication):** नियमहरू कार्यान्वयनमा आउनु अघि सर्वसाधारणको जानकारीका लागि नेपाल राजपत्र (Nepal Gazette) मा अनिवार्य रूपमा प्रकाशित हुनुपर्ने।

४. निष्कर्ष (Conclusion)

प्रत्यायोजित विधायन आधुनिक लोककल्याणकारी शासन व्यवस्थाको "एक अपरिहार्य आवश्यकता" हो। संसदले नीति निर्माणमा ध्यान केन्द्रित गर्न र प्रशासनले कुशल सेवा प्रवाह गर्न यसले सहजीकरण गर्छ। तथापि, कार्यपालिकालाई दिइएको यो विधायिकी अधिकार स्वेच्छाचारी नबनोस् भन्नका लागि प्रभावकारी संसदीय निगरानी र न्यायिक पुनरावलोकन (Oversight and Judicial Review) हुनु उत्तिकै अनिवार्य हुन्छ।

क्षमा पाउँ; नेपाली भाषामा 'गुनासो' (वा तपाईंले लेख्नुभएको 'गुनोसो') नै व्याकरण र प्रयोगका हिसाबले शुद्ध शब्द हो। अघिल्लो नोटमा 'गुणासो' प्रयोग हुनु त्रुटिपूर्ण थियो।

गुनासो व्यवस्थापन संयन्त्र (Grievance Handling Mechanisms)

१. परिचय (Introduction)

प्रशासकीय कानून र सार्वजनिक प्रशासनको क्षेत्रमा गुनासो व्यवस्थापन (Grievance Handling) एउटा अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण विषय हो। सार्वजनिक निकाय, सरकारी कर्मचारी वा सेवा प्रदायक संस्थाबाट सेवा लिने क्रममा नागरिकलाई हुने असन्तुष्टि, दुःखीपना, वा अन्यायको अनुभूति नै गुनासो (Grievance) हो।

गुनासो व्यवस्थापन भन्नाले नागरिक वा सेवाग्राहीका असन्तुष्टि, उजुरी र गुनासाहरूलाई सुन्ने, छानबिन गर्ने र समयमै उचित सम्बोधन वा राहत प्रदान गर्ने व्यवस्थित कानुनी तथा प्रशासनिक प्रक्रियालाई बुझाउँछ। यो सुशासन (Good Governance), पारदर्शिता र उत्तरदायित्वको प्रमुख सूचक हो।

२. गुनासोका प्रमुख कारणहरू (Causes of Grievances)

सार्वजनिक प्रशासनमा गुनासो उत्पन्न हुनुका मुख्य कारणहरू निम्न अनुसार छन्:

- प्रशासकीय ढिलासुस्ती (Red Tapism & Delay): सेवा प्रवाहमा अनावश्यक ढिलाइ र झन्झटिलो प्रक्रिया।
- अधिकारको दुरुपयोग र भ्रष्टाचार: ढिलासुस्ती गर्ने, घुस माग्ने वा पक्षपातपूर्ण व्यवहार।
- अपारदर्शी प्रक्रिया: निर्णय प्रक्रिया र सेवा सम्बन्धी सूचनामा नागरिकको पहुँच नहुनु।
- खराब व्यवहार: प्रशासकीय कर्मचारीहरूको गैर-जिम्मेवार र असभ्य व्यवहार।
- निर्णयमा स्वेच्छाचारिता: कानून र मापदण्ड विपरीत व्यक्तिगत लहडका आधारमा काम गर्नु।

३. गुनासो व्यवस्थापनका प्रमुख संयन्त्रहरू (Mechanisms for Grievance Handling)

प्रशासकीय कानून अन्तर्गत गुनासो व्यवस्थापनलाई मुख्यतया तीन वटा तह वा संयन्त्रमा वर्गीकरण गरेर हेरिन्छ:

क. आन्तरिक तथा प्रशासकीय संयन्त्र (Internal & Administrative Mechanism)

प्रत्येक सरकारी वा सार्वजनिक निकायभित्रै गुनासो सुन्नका लागि बनाइएका संयन्त्रहरू:

- गुनासो सुनुवाइ अधिकारी (Grievance Redressal Officer): हरेक कार्यालयमा एक जना सूचना/गुनासो अधिकारी तोकिएको हुन्छ।

- उजुरी पेटीका (Suggestion/Complaint Box): कार्यालय परिसरमा नागरिकले लिखित उजुरी खसाल्न सक्ने व्यवस्था।
- हेलो सरकार (Hello Sarkar): नेपाल सरकारले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय मार्फत सञ्चालन गरेको प्रत्यक्ष गुनासो सुन्ने डिजिटल माध्यम।
- सिटिजन चार्टर (नागरिक बडापत्र): सेवाको समय, शुल्क र गुनासो सुन्ने अधिकारीको विवरण प्रस्ट उल्लेख गरिएको बोर्ड।

ख. स्वतन्त्र तथा संवैधानिक संयन्त्र (Ombudsman / Constitutional Bodies)

प्रशासनभन्दा बाहिर रहेर स्वतन्त्र रूपमा उजुरी छानबिन गर्ने निकायहरू:

- अम्बुड्सम्यान (Ombudsman / लोकपाल): सरकारी निकायको कुशासन र स्वेच्छाचारिता विरुद्ध नागरिकको उजुरी सुन्ने विश्वव्यापी स्वतन्त्र संस्थागत अवधारणा।
- अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग (CIAA): सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले भ्रष्टाचार वा अनुचित कार्य गरेमा छानबिन गर्ने नेपालको संवैधानिक निकाय।
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (NHRC): प्रशासनिक निकाय वा सुरक्षा निकायबाट नागरिकका मानव अधिकार हनन भएमा उजुरी लिई छानबिन गर्ने।
- महालेखापरीक्षक (Auditor General): वित्तीय अनियमितता र बेरुजु सम्बन्धी उजुरी तथा oversight गर्ने।

ग. न्यायिक तथा अर्धन्यायिक संयन्त्र (Judicial & Quasi-Judicial Remedies)

प्रशासकीय निर्णय वा कार्यबाट पीडित भएको व्यक्तिले कानुनी उपचार पाउने अन्तिम ढोका:

- न्यायिक पुनरावलोकन (Judicial Review): अदालतले रिट (उत्प्रेषण, परमादेश आदि) मार्फत गैरकानुनी प्रशासनिक निर्णयलाई बदर गरी नागरिकलाई न्याय दिन्छ।
- प्रशासकीय न्यायाधीकरण (Administrative Tribunals): विशेष प्रकृतिका प्रशासनिक विवादहरू (जस्तै: प्रशासनिक अदालत, राजस्व न्यायाधीकरण) निरूपण गर्ने अर्धन्यायिक निकाय।
- पुनरावेदन (Administrative Appeal): माथिल्लो प्रशासनिक अधिकारी समक्ष निर्णय विरुद्ध पुनरावेदन दिने व्यवस्था।

४. नेपालमा गुनासो व्यवस्थापनका कानुनी तथा संस्थागत आधारहरू (Legal Bases in Nepal)

नेपालमा गुनासो सम्बोधन गर्न विभिन्न संविधान र ऐनहरूमा स्पष्ट कानुनी व्यवस्था गरिएको छ:

कानुनी/संस्थागत आधार	मुख्य व्यवस्था / मर्म
नेपालको संविधान (२०७२)	धारा २७ (सूचनाको हक), धारा ५१ (स्वच्छ, सक्षम, निष्पक्ष र उत्तरदायी प्रशासन सञ्चालन गर्ने राज्यको नीति)।
सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४	नागरिक बडापत्रको अनिवार्य व्यवस्था, गुनासो व्यवस्थापन अधिकारी तोक्नुपर्ने, र समयमै सेवा नदिए क्षतिपूर्तिको व्यवस्था।

कानुनी/संस्थागत आधार	मुख्य व्यवस्था / मर्म
सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४	सार्वजनिक निकायका काम-कारबाही पारदर्शी बनाउन र सूचना माग्ने/पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न।
प्रशासकीय अदालत ऐन, २०७६	निजामती कर्मचारीहरूको सेवा-शर्त र विभागीय कारबाही सम्बन्धी गुनासो र उजुरी सुन्नु।

५. गुनासो व्यवस्थापनको महत्त्व (Importance of Grievance Handling)

- प्रशासकीय उत्तरदायित्व अभिवृद्धि: कर्मचारीहरूलाई आफ्नो कामप्रति जिम्मेवार र जवाफदेही बनाउँछ।
- सुशासन कायम: भ्रष्टाचार, ढिलासुस्ती र स्वेच्छाचारिता नियन्त्रण गरी सुशासन प्रवर्धन गर्छ।
- नागरिक विश्वासमा वृद्धि: सरकार र सार्वजनिक प्रशासनप्रति जनताको भरोसा र विश्वास बढाउँछ।
- नीतिगत सुधार: प्राप्त गुनासाहरूको विश्लेषण गरी भविष्यमा नीति, कानून र कार्यविधिमा आवश्यक सुधार गर्न मद्दत पुर्याउँछ।

६. निष्कर्ष (Conclusion)

गुनासो व्यवस्थापन भनेको केवल नागरिकका उजुरी सङ्कलन गर्नु मात्र होइन, तिनको निष्पक्ष छानबिन गरी समयमै राहत वा उपचार प्रदान गर्नु हो। लोककल्याणकारी राज्यमा प्रशासन नागरिकप्रति उत्तरदायी हुनैपर्छ। नेपालमा विविध कानुनी र डिजिटल (जस्तै: हेल्पो सरकार, नागरिक एप) संयन्त्रहरू भए तापनि तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयन र शीघ्र निर्णय प्रक्रिया सुनिश्चित गर्नु आजको मुख्य चुनौती हो।

प्रशासकीय न्यायाधीकरण (Administrative Tribunals)

१. परिचय (Introduction)

प्रशासकीय न्यायाधीकरण (Administrative Tribunal) भनेको विशेष प्रकृतिका प्रशासनिक विवादहरू, सरकारी कर्मचारीका सेवा सम्बन्धी उजुरीहरू वा कुनै खास प्राविधिक/व्यावसायिक क्षेत्रका मुद्दाहरू निरूपण गर्न गठन गरिएको अर्धन्यायिक निकाय (Quasi-Judicial Body) हो।

आधुनिक लोककल्याणकारी राज्यमा सरकारी काम-कारबाही र मुद्दा-मामिलाको सङ्ख्या अत्यधिक बढेकाले साधारण अदालतहरू (जस्तै: जिल्ला वा उच्च अदालत) मा कार्यबोझ तीव्र रूपमा बढेको छ। यसैले प्रशासनिक ढिलासुस्ती हटाउन, विशेषज्ञताका आधारमा छिटो-छरितो र कम खर्चमा न्याय सम्पादन गर्न प्रशासकीय न्यायाधीकरणको अवधारणा आएको हो।

मुख्य मर्म: "यो पूर्ण रूपमा साधारण अदालत होइन, तर यसले मुद्दा सुन्ने प्रमाण बुझ्ने र अन्तिम निर्णय दिने न्यायिक अधिकार प्रयोग गर्दछ।"

२. प्रशासकीय न्यायाधीकरणका मुख्य विशेषताहरू (Features)

- अर्धन्यायिक प्रकृति (Quasi-Judicial): यसमा अदालत जस्तै निष्पक्ष सुनुवाइ हुन्छ, तर साधारण अदालतको जस्तो झन्झटिलो र कडा कार्यविधि पालना गर्नुपर्दैन।

- विज्ञहरूको सहभागिता: यसका सदस्यहरूमा कानुनी पृष्ठभूमि भएका व्यक्तिहरूका साथै सम्बन्धित विषय (जस्तै: सार्वजनिक प्रशासन, राजस्व, वातावरण आदि) का विज्ञहरू रहन्छन्।
- प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त (Natural Justice): मुद्दाको छिनोफानो गर्दा दुवै पक्षको कुरा सुन्ने (Audi Alteram Partem) र निष्पक्षताका सिद्धान्तहरू अनिवार्य रूपमा पालना गरिन्छ।
- सुलभ र द्रुत न्याय: साधारण अदालतको तुलनामा यहाँ मुद्दाको फछ्छौट चाँडो, सस्तो र छरितो हुन्छ।

३. साधारण अदालत र प्रशासकीय न्यायाधीकरण बीचको तुलना (Comparison)

तुलनाको आधार	साधारण अदालत (Ordinary Court)	प्रशासकीय न्यायाधीकरण (Administrative Tribunal)
गठन र संविधान	संविधान र न्यायपालिका अन्तर्गत स्थापित।	विशेष ऐनद्वारा कार्यपालिका वा संसद्द्वारा गठित।
निर्णयकर्ता	पूर्ण रूपमा न्यायिक पृष्ठभूमि भएका न्यायाधीश।	न्यायाधीश र विषयगत प्रशासनिक विज्ञहरूको संयुक्त इजलास।
कार्यविधि	कडा प्रमाण ऐन र देवानी/फौजदारी कार्यविधि।	लचिलो र प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तमा आधारित।
मुद्दाको प्रकृति	सबै प्रकारका देवानी, फौजदारी र संवैधानिक मुद्दा।	केवल ऐनले तोकेका विशेष प्रशासनिक विवादहरू।

४. नेपालमा प्रमुख प्रशासकीय न्यायाधीकरणहरू (Major Tribunals in Nepal)

नेपालमा विभिन्न क्षेत्रका प्रशासनिक र व्यावसायिक विवादहरू निरूपण गर्न विशेष ऐनहरू मार्फत न्यायाधीकरणहरूको स्थापना गरिएको छ:

- प्रशासकीय अदालत (Administrative Court):**
 - ऐन: प्रशासकीय अदालत ऐन, २०७६।
 - क्षेत्राधिकार: निजामती कर्मचारी वा अन्य सार्वजनिक सेवाका कर्मचारीहरूलाई दिइएको विभागीय कारबाही, सरुवा, बढुवा वा सेवा-शर्त सम्बन्धी निर्णय विरुद्ध परेको पुनरावेदन सुन्ने र निर्णय गर्ने।
- राजस्व न्यायाधीकरण (Revenue Tribunal):**
 - ऐन: राजस्व न्यायाधीकरण ऐन, २०३१।
 - क्षेत्राधिकार: कर (Tax), भन्सार, अन्तःशुल्क आदि राजस्व प्रशासनले गरेको कर निर्धारण वा जरिवाना विरुद्ध परेका पुनरावेदन सुन्ने।
- श्रम अदालत (Labor Court):**
 - क्षेत्राधिकार: रोजगारदाता र श्रमिक/कर्मचारी बीचका औद्योगिक विवाद, गैरकानुनी निष्कासन र श्रम ऐन सम्बन्धी उजुरीहरू सुन्ने।

- **वैदेशिक रोजगार न्यायाधीकरण (Foreign Employment Tribunal):**

1. क्षेत्राधिकार: वैदेशिक रोजगारीका नाममा हुने ठगी, म्यानपावर कम्पनीहरूको अनियमितता र पीडितको क्षतिपूर्ति सम्बन्धी मुद्दाहरूको न्यायिक सम्बोधन गर्ने।

५. प्रशासकीय न्यायाधीकरणका फाइदा र सीमाहरू (Pros & Cons)

फाइदाहरू (Advantages):

- छिटो र सस्तो न्याय: अदालती झन्झट र लामो प्रक्रिया बिना छिटो निर्णय हुने।
- विशेषज्ञताको उपयोग: सम्बन्धित विषयका अनुभवी प्रशासक र विज्ञहरू निर्णय प्रक्रियामा रहने।
- साधारण अदालतको कार्यबोझ कम: हजारौं प्रशासनिक मुद्दाहरू न्यायाधीकरणबाट निरूपण हुँदा सर्वोच्च र उच्च अदालतको चाप घट्ने।

सीमा वा चुनौतीहरू (Limitations):

- न्यायिक स्वतन्त्रतामा प्रश्न: सदस्यहरूको नियुक्ति कार्यपालिका (सरकार) ले गर्ने भएकाले सरकार विरुद्धका मुद्दामा निष्पक्षतामाथि प्रश्न उठ्न सक्ने।
- कानुनी एकरूपताको अभाव: फरक-फरक न्यायाधीकरणका कार्यविधि र निर्णय गर्ने शैली फरक हुन सक्ने।

६. निष्कर्ष (Conclusion)

प्रशासकीय न्यायाधीकरण आधुनिक सार्वजनिक प्रशासन र प्रशासकीय कानूनको एक अभिन्न अङ्ग हो। यसले एकातिर नागरिक र सरकारी कर्मचारीहरूलाई प्रशासनिक स्वेच्छाचारिता विरुद्ध कानुनी संरक्षण प्रदान गर्दछ भने अर्कोतिर विशेषज्ञताका आधारमा द्रुत न्याय सम्पादन सुनिश्चित गर्दछ। नेपालमा सर्वोच्च अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्र (Judicial Review) मार्फत यी न्यायाधीकरणका निर्णयहरूमाथि अन्तिम कानुनी निगरानी कायम राखिएको छ।

प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त (Principles of Natural Justice)

१. परिचय (Introduction)

प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त (Principles of Natural Justice) प्रशासकीय कानून र न्यायशास्त्रको एउटा आधारभूत अवधारणा हो। यसले कुनै पनि व्यक्तिलाई न्याय सम्पादन गर्दा वा निर्णय प्रक्रियामा सहभागी गराउँदा निष्पक्षता, विवेक र मानव अधिकारको न्यूनतम मापदण्ड पालना हुनुपर्छ भन्ने मान्दछ।

यो सिद्धान्त लिखित कानून वा ऐनमा मात्र सीमित नभई मानिसको चेतना, विवेक र न्यायको विश्वव्यापी मान्यतामा आधारित हुन्छ। यसको मुख्य उद्देश्य स्वेच्छाचारितालाई रोक्नु र न्यायिक निष्पक्षता कायम गर्नु हो।

मुख्य मर्म: "न्याय गरिनु मात्र पुग्दैन, न्याय भएको कुरा स्पष्ट रूपमा देखिनु पनि पर्छ।" (Justice must not only be done, but must also be seen to be done.)

२. प्राकृतिक न्यायका दुई प्रमुख आधारभूत सिद्धान्तहरू (Two Golden Rules)

प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त मुख्यतया दुई वटा ल्याटिन सिद्धान्तहरूमा आधारित छ

क. सुनुवाइको मौका दिइनुपर्छ (Rule of Fair Hearing / Audi Alteram Partem)

यस सिद्धान्तको अर्थ "कसैलाई पनि नसुनीकन वा सफाईको मौका नदिई दोषी ठहर गरिनु हुँदैन" भन्ने हुन्छ।

- आरोपको स्पष्ट सूचना (Notice): प्रभावित हुने व्यक्तिलाई आफूमाथि लागेको आरोप र कारणबारे स्पष्ट जानकारी दिनुपर्छ।
- पर्याप्त समय र अवसर: आरोपको खण्डन गर्न र प्रमाण पेस गर्न पर्याप्त समय र अवसर दिइनुपर्छ।
- सफाई पेस गर्ने अधिकार: आफ्नो पक्ष प्रस्तुत गर्न वा कानुनी व्यवसायी राख्न पाउनुपर्छ।
- प्रमाणको आदानप्रदान: विपक्षीले पेस गरेका प्रमाण वा बुझिएका बुँदाहरू हेर्न र खण्डन गर्ने अधिकार (Cross-examination) हुनुपर्छ।

ख. आफू स्वयं आफ्नै मुद्दामा न्यायाधीश हुन सक्दैन (Rule Against Bias / *Nemo Judex In Causa Sua*)

यस सिद्धान्तले निष्पक्षता र पूर्वाग्रहको अन्त्यलाई जोड दिन्छ। निर्णयकर्ता पूर्ण रूपमा तटस्थ र निष्पक्ष हुनुपर्छ। पूर्वाग्रह मुख्यतया तीन प्रकारका हुन्छन्:

- व्यक्तिगत पूर्वाग्रह (Personal Bias): निर्णयकर्ता र मुद्दाका पक्षहरू बीच नातागोता, मित्रता वा व्यक्तिगत शत्रुता हुनु।
- आर्थिक वा विषयगत पूर्वाग्रह (Pecuniary/Financial Bias): निर्णयकर्ताको उक्त मुद्दाको परिणामबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष आर्थिक लाभ-हानि जोडिनु।
- विषयवस्तु सम्बन्धी पूर्वाग्रह (Subject Matter Bias): निर्णयकर्ता पहिले नै उक्त विषयमा कुनै खास दृष्टिकोण वा अडान राखिसकेको व्यक्ति हुनु।

३. प्राकृतिक न्यायका अन्य परिपूरक सिद्धान्तहरू (Secondary Principles)

आधुनिक प्रशासकीय कानूनमा माथिका दुई मुख्य नियमका अतिरिक्त निम्न सिद्धान्तहरूलाई पनि प्राकृतिक न्यायकै अङ्ग मानिन्छ:

- कारणसहितको निर्णय (Reasoned Decisions / Speaking Orders):
 - कुनै पनि प्रशासनिक वा न्यायिक अधिकारीले निर्णय गर्दा निर्णयमा पुरानो स्पष्ट कानुनी र तथ्यगत कारण (Reason) खुलाउनुपर्छ।
 - बिना कारण गरिएको निर्णय स्वेच्छाचारी मानिन्छ र अदालतबाट बदरभागी हुन्छ।
- पूर्व सूचनाको सिद्धान्त (Principle of Prior Notice):
 - कुनै व्यक्तिलाई कारबाही गर्नु अघि पूर्व चेतावनी वा सूचना दिनु अनिवार्य हुन्छ।

४. नेपालमा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको कानुनी तथा न्यायिक स्थिति

नेपालको कानून र अदालतहरूले प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तलाई पूर्ण रूपमा अङ्गीकार गरेका छन्:

- संवैधानिक संरक्षण (Article 20): नेपालको संविधानको धारा २० (न्याय सम्बन्धी हक) मा पक्राउ परेको कारण जान्न पाउने हक, कानुनी व्यवसायीसँग परामर्श गर्न पाउने हक, र स्वच्छ सुनुवाइ (Fair Trial) को अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ।
- न्यायिक नजिरहरू: सर्वोच्च अदालतले थुप्रै मुद्दाहरूमा सफाईको मौका नदई गरिएको विभागीय कारबाही, सरुवा वा बर्खास्तगीलाई प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरीत भन्दै बदर (Utprekshan / Certiorari) गरेको छ।
- सुशासन ऐन, २०६४: प्रशासनिक निर्णय गर्दा निर्णयकर्ताले कारण र आधार खुलाउनुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरेको छ।

५. प्राकृतिक न्यायका अपवादहरू (Exceptions)

केही विशेष परिस्थितिहरूमा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तलाई पूर्ण रूपमा लागू नगर्न वा सीमित गर्न सकिन्छ:

- **संकटकाल वा आपत्कालीन अवस्था:** राष्ट्रिय सुरक्षा, शान्ति सुरक्षा र सार्वजनिक विपद्को अवस्थामा तत्काल निर्णय लिनुपर्दा।
- **गोपनीयता कायम राख्नुपर्ने अवस्था:** राज्यको सुरक्षा, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध वा रणनीतिक विषयसँग जोडिएका मुद्दामा।
- **कानुनी व्यवस्थाद्वारा नै निषेध गरिएको स्थिति:** ऐन वा कानूनले नै स्पष्ट रूपमा कुनै प्रक्रियालाई छुट दिएको अवस्थामा।
- **अव्यावहारिक वा असम्भव अवस्था:** ठूलो सङ्ख्यामा मानिसहरू प्रभावित हुने र सबैलाई व्यक्तिगत सुनुवाइ गर्न सम्भव नहुने अवस्थामा।

६. निष्कर्ष (Conclusion)

प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त सुशासन, विधिको शासन (Rule of Law) र मानव अधिकारको प्रमुख आधार स्तम्भ हो। यसले सार्वजनिक प्रशासनलाई स्वेच्छाचारी बन्नबाट रोक्छ र नागरिकलाई राज्यको शक्तिको दुरुपयोगबाट सुरक्षा प्रदान गर्दछ। प्रशासनिक निकायहरूले गर्ने हरेक निर्णय प्रक्रियामा यो सिद्धान्तको पालना हुनु अनिवार्य मानिन्छ।

Unit 5: Judicial Review and Administrative Action

१. परिचय (Introduction)

प्रशासकीय कानून र सुशासनको क्षेत्रमा न्यायिक पुनरावलोकन (Judicial Review) अदालतको त्यो असाधारण अधिकार हो, जसअन्तर्गत अदालतले व्यवस्थापिका (संसद्) ले बनाएका कानून वा कार्यपालिका (प्रशासन) ले गरेका काम-कारबाही संविधान वा कानून विपरीत भए नभएको परीक्षण गर्दछ।

प्रशासनले आफ्नो अधिकारको प्रयोग गर्दा नागरिकको अधिकार हनन गरेमा वा कानुनी सीमा नाघेमा न्यायपालिकाले प्रशासकीय काम-कारबाहीलाई बदर गरी नागरिकको हक संरक्षण गर्दछ।

मुख्य मर्म: "न्यायिक पुनरावलोकन विधिको शासन (Rule of Law) र शक्ति पृथक्कीकरण (Separation of Powers) को सिद्धान्त कायम राख्ने प्रमुख औजार हो।"

२. प्रशासकीय काम-कारबाहीको न्यायिक पुनरावलोकनका आधारहरू (Grounds for Judicial Review of Administrative Action)

अदालतले कार्यपालिका वा प्रशासनिक निकायको निर्णयमा हस्तक्षेप गर्ने प्रमुख आधारहरू निम्न बमोजिम छन्

- अधिकारक्षेत्रको अभाव (Lack / Excess of Jurisdiction):** प्रशासनिक अधिकारीले ऐनले दिँदै नदिएको अधिकार प्रयोग गरेर निर्णय गरेमा वा अधिकारको सीमा नाघेमा।
- प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको उल्लंघन (Violation of Natural Justice):** प्रभावित पक्षलाई सफाईको मौका नदिई (Audi Alteram Partem) वा पूर्वाग्रह राखेर (Nemo Judex In Causa Sua) निर्णय गरेमा।
- बदनियत वा स्वेच्छाचारिता (Mala Fide / Arbitrariness):** व्यक्तिगत रिसइबी, गैर-कानुनी उद्देश्य वा व्यक्तिगत लाभका लागि निर्णय गरेमा।
- कानून वा तथ्यको गलत व्याख्या (Error of Law/Fact):** कानूनको मनसाय विपरीत वा तथ्यलाई तोडमरोड गरी निर्णय गरेमा।
- अनुपातिकताको सिद्धान्तको उल्लंघन (Doctrine of Proportionality):** गल्ती वा कसुरको तुलनामा दिएको सजाय/कारबाही अत्यधिक र अस्वाभाविक भएमा।

३. न्यायिक उपचारका साधनहरू: रिट क्षेत्र (Writs for Judicial Remedy)

नेपालको संविधानको धारा १३३ (सर्वोच्च अदालत) र धारा १४४ (उच्च अदालत) अन्तर्गत प्रशासकीय काम-कारबाही विरुद्ध ५ प्रकारका रिटहरू (Writs) जारी गरी न्यायिक उपचार प्रदान गरिन्छ:

रिटको नाम	शाब्दिक अर्थ	प्रयोग हुने अवस्था / उद्देश्य
बन्दी प्रत्यक्षीकरण (Habeas Corpus)	"शरीरलाई अदालतमा उपस्थित गराऊ"	गैरकानुनी वा थुनामुक्त गर्ने आदेश दिन।
परमादेश (Mandamus)	"हामी आदेश दिन्छौं"	सार्वजनिक अधिकारीलाई आफ्नो कानुनी वा संवैधानिक कर्तव्य पालना गराउन।
उत्प्रेषण (Certiorari)	"पूर्ण रूपमा सुसूचित गराऊ"	अधिकारक्षेत्र नाघेर गरिएको गैरकानुनी प्रशासनिक निर्णय बदर/रद्द गर्न।
प्रतिषेध (Prohibition)	"रोक्नु / मनाही गर्नु"	तल्लो निकाय वा अधिकारीलाई अधिकारक्षेत्र नाघेर काम गर्नबाट रोक्न (विचाराधीन मुद्दामा)।
अधिकारपृच्छा (Quo-Warranto)	"तपाईंको हक वा आधार के हो?"	सार्वजनिक पदमा अवैध रूपमा बहाल रहेको व्यक्तिलाई कुन आधारमा पदमा बसेको भनी सोध्न।

४. नेपालमा संवैधानिक र कानुनी व्यवस्था (Legal Framework in Nepal)

- नेपालको संविधान (२०७२):
 - धारा १३३ (२) र (३): सर्वोच्च अदालतलाई संविधानसँग बाझिएका कानून अमान्य घोषित गर्ने र मौलिक हक वा अन्य कानुनी हकको प्रचलनका लागि रिट जारी गर्ने असाधारण अधिकारक्षेत्र।
 - धारा १४४: उच्च अदालतलाई पनि आफ्नो प्रदेशभित्र रिट जारी गर्ने अधिकार।
- सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४: प्रशासनिक निर्णय गर्दा स्पष्ट आधार र कारण खुलाउनुपर्ने र स्वेच्छाचारिता रोक्ने कानुनी प्रावधान।

५. न्यायिक पुनरावलोकनका सीमाहरू (Limitations of Judicial Review)

अदालतले प्रशासनिक निर्णयमा सधैं हस्तक्षेप गर्दैन; यसका केही कानुनी र व्यावहारिक सीमाहरू छन्:

- नीतिगत निर्णयहरू (Policy Decisions): सरकारले आफ्नो क्षेत्रभित्र रहेर गरेका शुद्ध नीतिगत र राजनीतिक निर्णयहरूमा सामान्यतया अदालतले हस्तक्षेप गर्दैन।
- वैकल्पिक उपचारको उपस्थिति (Alternative Remedy): कानूनमा पुनरावेदन वा अन्य उपचारको स्पष्ट व्यवस्था भएसम्म सीधा रिट क्षेत्रमा जान मिल्दैन।
- अत्यधिक विलम्ब (Laches/Delay): अस्वाभाविक रूपमा ढिला गरी (वर्षौपछि) अदालत प्रवेश गरेमा रिट खारेज हुन सक्छ।

६. निष्कर्ष (Conclusion)

न्यायिक पुनरावलोकन प्रशासकीय कानूनको मुटु (Heart and Soul) हो। यसले एकातिर कार्यपालिकालाई आफ्नो कानुनी सीमाभित्र राखेर स्वेच्छाचारी बन्न दिँदैन भने अर्कोतिर नागरिकको मौलिक तथा कानुनी अधिकारको संरक्षण गर्दछ। सुशासन र विधिको शासन कायम राख्न यो संयन्त्र अनिवार्य मानिन्छ।

न्यायिक पुनरावलोकन: अवधारणा, प्रकृति र आधारहरू

(Judicial Review: Concept, Nature, and Grounds)

१. अवधारणा (Concept of Judicial Review)

न्यायिक पुनरावलोकन (Judicial Review) भन्नाले व्यवस्थापिका (संसद्) ले निर्माण गरेका ऐन/कानून र कार्यपालिका (सरकार तथा प्रशासनिक निकाय) ले गरेका काम-कारबाही, निर्णय वा आदेशहरू संविधान र कानून अनुकूल छन् वा छैनन् भनी परीक्षण गर्ने न्यायपालिकाको असाधारण संवैधानिक शक्तिलाई बुझाउँछ। यदि संसद्द्वारा निर्मित कानून वा प्रशासनिक निकायको कुनै निर्णय संविधानको भावना वा मूल कानूनसँग बाझिएको पाइएमा, अदालतले त्यस्तो कानून वा निर्णयलाई प्रारम्भदेखि नै अमान्य वा बदर (Void/Null and Void) घोषित गरिदिन्छ।

मुख्य मर्म: "न्यायिक पुनरावलोकन संविधानको सर्वोच्चता (Constitutional Supremacy) जोगाउने र नागरिक हकको रक्षा गर्ने न्यायपालिकाको रक्षा कवच हो।"

२. प्रकृति (Nature of Judicial Review)

न्यायिक पुनरावलोकनका प्रमुख विशेषता तथा प्रकृतिहरू निम्न बमोजिम छन्:

- संवैधानिक र असाधारण शक्ति:** यो साधारण पुनरावेदन (Appeal) सुन्ने अधिकार होइन; यो संविधानद्वारा न्यायपालिकालाई प्रदान गरिएको असाधारण तथा विशिष्ट अधिकार हो।
- निषेध र नियन्त्रणको औजार (Check and Balance):** यसले शक्ति पृथक्कीकरणको सिद्धान्त अन्तर्गत कार्यपालिका र व्यवस्थापिकालाई स्वेच्छाचारी र निरङ्कुश बन्नबाट रोक्छ।
- सक्रिय होइन, निष्क्रिय/याचिकामा आधारित (Passive in Nature):** अदालतले आफैँ (Suo Moto) अग्रसर भएर हरेक कानुनी निर्णयमा हस्तक्षेप गर्दैन। पीडित वा सरोकारवाला पक्षले रिट वा याचिका (Petition) दर्ता गरेपछि मात्र अदालत यो प्रक्रियामा प्रवेश गर्छ।
- निर्णयको कानुनी वैधताको परीक्षण:** यसमा अदालतले प्रशासनिक निर्णयको कानुनी र प्रक्रियागत शुद्धता (Legality & Procedure) परीक्षण गर्छ, निर्णयको औचित्यता (Wisdom or Policy merits) भित्र पसेर सरकारको ठाउँमा आफू बसेर निर्णय गर्दैन।

३. न्यायिक पुनरावलोकनका आधारहरू (Grounds for Judicial Review)

अदालतले प्रशासनिक काम-कारबाही वा निर्णयमाथि कुन-कुन अवस्थामा हस्तक्षेप वा पुनरावलोकन गर्छ भन्ने कुरा मुख्यतया प्रशासनिक कानूनका स्थापित सिद्धान्तहरूमा आधारित हुन्छ:

क. अधिकारक्षेत्रको त्रुटि (Jurisdictional Error / Excess of Power)

- अधिकारक्षेत्रको अभाव (Lack of Jurisdiction):** कानूनले तोक्दै नतोकेको अधिकारीले वा क्षेत्राधिकार बाहिर गएर निर्णय गरेमा।

- **अधिकारक्षेत्रको सीमा नाघ्नु (Excess of Jurisdiction):** ऐनले दिएको अधिकारभन्दा बढी अधिकार प्रयोग गरी कारवाही वा निर्णय गरेमा।
- **अधिकार प्रयोग गर्न अस्वीकार गर्नु (Failure to Exercise Jurisdiction):** कानुनले तोकेको कर्तव्य वा अधिकार प्रयोग गर्नुपर्ने ठाउँमा पन्छिनु।

ख. प्रक्रियागत असङ्गति र प्राकृतिक न्यायको उल्लंघन (Procedural Impropriety)

- **प्राकृतिक न्यायको उल्लंघन (Violation of Natural Justice):** प्रभावित पक्षलाई सफाईको मौका नदिई (*Audi Alteram Partem*) वा पूर्वाग्रह राखेर (*Nemo Judex In Causa Sua*) गरिएको निर्णय।
- **कानुनी कार्यविधिको पालना नगर्नु (Non-compliance with Statutory Procedure):** ऐन वा नियममा तोकिएका अनिवार्य प्रक्रियाहरू (जस्तै: पूर्व सूचना, सिफारिस समिति आदि) पूरा नगरी सीधा निर्णय गर्नु।

ग. बदनियत, स्वेच्छाचारिता र गैर-कानुनी उद्देश्य (Mala Fide, Arbitrariness & Improper Purpose)

- **बदनियतपूर्ण निर्णय (Mala Fide):** व्यक्तिगत रिसइबी, पूर्वाग्रह वा गैर-कानुनी स्वार्थबाट प्रेरित भई गरिएको निर्णय।
- **अप्रासंगिक विषयको विचार (Consideration of Irrelevant Matters):** निर्णय गर्दा ध्यान दिनुपर्ने मुख्य तथ्यलाई छोडेर असम्बन्धित कुरालाई आधार बनाउनु।
- **कारणबिनाको निर्णय (Unreasoned Decision):** निर्णय गर्नुको स्पष्ट कानुनी र तथ्यगत आधार नखुलाई मनलागी निर्णय गर्नु।

घ. अनुपातिकताको सिद्धान्तको उल्लंघन (Violation of Doctrine of Proportionality)

- यदि व्यक्तिले गरेको गल्ती/कसुर र उसलाई दिइएको सजाय वा कारवाही बीच उचित तालमेल वा सन्तुलन छैन (जस्तै: सानो त्रुटिमा सेवाबाटै बर्खास्त गर्नु) भने अदालतले त्यस्तो निर्णयलाई अस्वाभाविक र कठोर मान्दै बदर गर्दछ।

ड. संविधान वा मौलिक हकको उल्लंघन (Unconstitutionality)

- कुनै पनि प्रशासनिक आदेश वा ऐनका प्रावधानहरू संविधानको मौलिक हक वा अन्य संवैधानिक धाराहरूसँग बाझिएमा वा असङ्गत भएमा।

४. नेपालमा संवैधानिक आधार (Constitutional Provisions in Nepal)

नेपालको संविधान (२०७२) ले न्यायिक पुनरावलोकनको स्पष्ट दायरा तोकेको छः

- **धारा १३३ (१):** संविधानसँग बाझिएका कानूनहरूलाई प्रारम्भ देखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र शून्य घोषित गर्ने सर्वोच्च अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र।
- **धारा १३३ (२) र (३):** नागरिकका मौलिक हक वा अन्य कानुनी हकको प्रचलनका लागि सर्वोच्च अदालतले ५ प्रकारका रिटहरू (बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा) जारी गरी प्रशासनिक निर्णय बदर वा सच्याउन सक्ने व्यवस्था।
- **धारा १४४:** उच्च अदालतलाई पनि आफ्नो प्रादेशिक क्षेत्राधिकारभित्र रिट जारी गरी न्यायिक पुनरावलोकन गर्ने अधिकार।

५. निष्कर्ष (Conclusion)

न्यायिक पुनरावलोकन प्रशासकीय कानूनको मेरुदण्ड हो। यसले एकातिर विधिको शासन र संविधानको सर्वोच्चता कायम गराउँछ भने अर्कोतिर सार्वजनिक प्रशासनलाई कानुनी परिधिभित्र सीमित राखी नागरिक अधिकारको सुरक्षा गर्दछ।

रिट (Writs)

१. परिचय (Introduction)

रिट (Writ) भन्नाले नागरिकका संवैधानिक तथा मौलिक हक-अधिकारको संरक्षण गर्न र सार्वजनिक निकाय वा अधिकारीलाई आफ्नो कानुनी दायित्वभित्र राख्न अदालत (विशेष गरी सर्वोच्च र उच्च अदालत) ले जारी गर्ने लिखित परमादेश वा असाधारण आदेश (Extraordinary Judicial Order) लाई बुझाउँछ।

जब साधारण कानुनी प्रक्रियाबाट न्याय पाउन सम्भव हुँदैन वा कानुनी उपचारको अन्य कुनै पर्याप्त/प्रभावकारी विकल्प हुँदैन, तब नागरिकहरू असाधारण अधिकारक्षेत्र (Extraordinary Jurisdiction) अन्तर्गत रिट क्षेत्रमा अदालत प्रवेश गर्दछन्।

२. नेपालमा रिटका प्रकारहरू (Types of Writs in Nepal)

नेपालको संविधानको धारा १३३ (सर्वोच्च अदालत) र धारा १४४ (उच्च अदालत) बमोजिम मुख्यतया ५ प्रकारका रिटहरू जारी गरिन्छः

१. बन्दी प्रत्यक्षीकरण (Habeas Corpus)

- शाब्दिक अर्थ: "शरीरलाई (थुनामा रहेको व्यक्तिलाई) अदालतमा उपस्थित गराऊ।"
- प्रयोजन: कुनै व्यक्तिलाई गैरकानुनी वा बिना आधार थुनामा राखिएको अवस्थामा निजको व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको रक्षा गर्न यो रिट जारी गरिन्छ।
- अदालतको आदेश: थुना गैरकानुनी देखिएमा अदालतले थुनामा राखे अधिकारीलाई बन्दीलाई तुरुन्त थुनामुक्त (Release) गर्न आदेश दिन्छ।

२. परमादेश (Mandamus)

- शाब्दिक अर्थ: "हामी आदेश दिन्छौं (We Command)।"
- प्रयोजन: कुनै सार्वजनिक अधिकारी, निकाय वा अर्धन्यायिक अधिकारीले कानूनद्वारा तोकिएको आफ्नो अनिवार्य दायित्व वा कर्तव्य (Public Duty) पालना नगरेमा सो कर्तव्य पालना गराउन यो रिट जारी गरिन्छ।
- उदाहरण: कानून अनुसार दिनुपर्ने सेवा वा निवेदनमाथि कारबाही नगरी पन्छिएमा अदालतले "यो काम तुरुन्त गर्नु" भनी परमादेश जारी गर्छ।

३. उत्प्रेषण (Certiorari)

- शाब्दिक अर्थ: "पूर्ण रूपमा सुसूचित गराऊ / निर्णय माथि झिकाऊ।"
- प्रयोजन: तल्ला अदालत, अर्धन्यायिक निकाय वा प्रशासनिक अधिकारीले अधिकारक्षेत्र नाघेर (Excess of Jurisdiction), अधिकारक्षेत्र नै नभई (Lack of Jurisdiction), वा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरीत गरेका गैरकानुनी निर्णय वा काम-कारबाहीलाई बदर/रद्द (Quash) गर्न यो रिट जारी गरिन्छ।

४. प्रतिषेध (Prohibition)

- शाब्दिक अर्थ: "रोक्नु / मनाही गर्नु (To Forbid)।"

- **प्रयोजन:** कुनै तल्लो अदालत वा अर्धन्यायिक निकायले आफ्नो अधिकारक्षेत्र नाघेर वा क्षेत्राधिकार नभएको मुद्दामा कारबाही अगाडि बढाउँदै छ भने, त्यस्तो गलत कारबाहीलाई रोक्न वा नदोहोर्‍याउन आदेश दिइन्छ।
- **उत्प्रेषण र प्रतिषेधमा फरक:** निर्णय भइसकेपछि त्यसलाई बदर गर्न उत्प्रेषण जारी हुन्छ भने, निर्णय हुनु अगावै गलत कारबाही रोक्न प्रतिषेध जारी हुन्छ।

५. अधिकारपृच्छा (Quo-Warranto)

- **शाब्दिक अर्थ:** "तपाईंको हक, दाबी वा अधिकार के हो? (By What Authority?)"
- **प्रयोजन:** कुनै व्यक्ति गैरकानुनी रूपमा वा तोकिएको योग्यता बिना कुनै सार्वजनिक पद (Public Office) मा बहाल रहेको छ भने, निजलाई "कुन आधार वा हकले यो पदमा बसेको हो?" भनी प्रश्न सोध्न र हक नपुगेको देखिएमा पदमुक्त गर्न यो रिट जारी गरिन्छ।

३. रिटका ५ प्रकारहरूको संक्षिप्त तुलना (Comparison)

रिटको नाम	मुख्य उद्देश्य	कुन अवस्थामा जारी हुन्छ?
बन्दी प्रत्यक्षीकरण	थुनामुक्त गराउन	गैरकानुनी थुना वा नियन्त्रणमा राख्दा।
परमादेश	काम गराउन (सकारात्मक)	कानुनी कर्तव्य पालना नगर्दा/पन्छिँदा।
उत्प्रेषण	निर्णय बदर/रद्द गर्न	अधिकारक्षेत्र नाघेर निर्णय गरिसकेपछि।
प्रतिषेध	गैरकानुनी काम रोक्न (नकारात्मक)	अधिकारक्षेत्र नाघेर काम वा कारबाही चलि रहँदा।
अधिकारपृच्छा	पदको वैधानिकता जाँच	सार्वजनिक पदमा अवैध रूपमा बहाल रहँदा।

४. नेपालमा रिट अधिकारक्षेत्रको संवैधानिक आधार (Constitutional Provisions)

- **सर्वोच्च अदालत (धारा १३३):**
 - नेपालको संविधानको मौलिक हकको प्रचलन गराउन वा अन्य कुनै कानुनी उपचारको व्यवस्था नभएको वा भए पनि पर्याप्त र प्रभावकारी नभएको अवस्थामा सर्वोच्च अदालतले उपयुक्त रिट जारी गर्न सक्छ।
- **उच्च अदालत (धारा १४४):**
 - उच्च अदालतलाई पनि आफ्नो प्रादेशिक क्षेत्राधिकारभित्र मौलिक हक वा कानुनी हकको संरक्षणका लागि यी पाँचै प्रकारका रिटहरू जारी गर्ने अधिकार छ।

५. निष्कर्ष (Conclusion)

रिट न्यायपालिकाको असाधारण र अत्यन्तै शक्तिशाली हतियार हो। यसले प्रशासकीय स्वेच्छाचारितालाई नियन्त्रण गरी विधिको शासन (Rule of Law) कायम गराउँछ र नागरिकका हक-अधिकारको प्रभावकारी संरक्षण गर्दछ।

सार्वजनिक सरोकारको विवाद (PIL) र रिट क्षेत्राधिकार (Writ Jurisdiction in Nepal)

१. परिचय (Introduction)

नेपालको न्यायिक प्रणालीमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद (Public Interest Litigation - PIL) र रिट क्षेत्राधिकार (Writ Jurisdiction) नागरिक अधिकारको संरक्षण गर्ने र सुशासन कायम गराउने दुई अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण र अन्तरसम्बन्धित माध्यम हुन्।

सामान्यतया, कुनै व्यक्तिको आफ्नै व्यक्तिगत हक हनन हुँदा मात्र अदालत जाने अधिकार (Locus Standi) हुन्थ्यो। तर सार्वजनिक सरोकारको विवाद (PIL) को अवधारणा आएपछि सर्वसाधारणको हित, वातावरणीय न्याय, वा सर्वसाधारणसँग जोडिएका विषयमा जोकोही सचेत नागरिकले पनि अदालतमा रिट निवेदन दर्ता गर्न पाउने व्यवस्था भयो।

२. सार्वजनिक सरोकारको विवाद (PIL) भनेको के हो?

PIL भनेको कुनै व्यक्तिगत वा निजी स्वार्थ नभई सर्वसाधारण नागरिक वा समुदायको सामूहिक हित (Public Interest) सँग जोडिएका विषयमा न्याय माग्न अदालत जाने कानुनी प्रक्रिया हो।

PIL को मुख्य उद्देश्य र विशेषताहरू:

- निःसहाय र सीमान्तीकृत वर्गको पहुँच: गरिबी, अज्ञानता वा असमर्थताका कारण आफैं अदालत आउन नसक्ने वर्गका लागि न्याय सुनिश्चित गर्नु।
- हकद्वेया (Locus Standi) को लचिलोपन: परम्परागत कानुनी नियमअनुसार "पीडित आफैं अदालत आउनुपर्छ" भन्ने मान्यतालाई खुकुलो बनाई सार्वजनिक सरोकारको विषयमा जोकोही नागरिकलाई हकद्वेया प्रदान गरिनु।
- प्रशासकीय स्वेच्छाचारितामाथि नियन्त्रण: वातावरणीय विनाश, उपभोक्ता अधिकारको हनन, पुरातात्विक सम्दाको संरक्षण, भ्रष्टाचार जस्ता सार्वजनिक विषयमा सरकार र प्रशासनिक निकायलाई जिम्मेवार बनाउनु।

३. रिट क्षेत्राधिकार र PIL बीचको सम्बन्ध (Relationship)

नेपालमा सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाहरू छुट्टै अदालत वा फारमबाट नभई सर्वोच्च अदालत र उच्च अदालतको असाधारण रिट क्षेत्राधिकार (Extraordinary Writ Jurisdiction) अन्तर्गत नै दर्ता र सुनुवाइ हुन्छन्।

- धारा १३३ (२) र (३): सर्वोच्च अदालतलाई मौलिक हकको प्रचलनका लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विषयमा उठेको कानुनी प्रश्नको निरूपणका लागि ५ वटा रिटहरू (बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा) जारी गर्ने अधिकार छ।
- धारा १४४: उच्च अदालतलाई पनि आफ्नो प्रादेशिक क्षेत्रभित्र सार्वजनिक सरोकारका विषयमा रिट जारी गर्ने अधिकार छ।

४. नेपालमा PIL का लागि आवश्यक सर्तहरू (Conditions for Filing PIL)

सर्वोच्च अदालतले विभिन्न नजिरहरूमार्फत PIL स्वीकार गर्नका लागि निम्न सर्तहरू तोकेको छ:

- वास्तविक सार्वजनिक सरोकार (Genuine Public Interest): विवाद सर्वसाधारण वा कुनै ठूलो समुदायको हितसँग जोडिएको हुनुपर्छ।
- व्यक्तिगत स्वार्थको अभाव (No Personal/Private Interest): निवेदकको आफ्नो निजी लाभ, व्यापारिक प्रतिस्पर्धा वा व्यक्तिगत रिसइवी जोडिएको हुनु हुँदैन।
- गम्भीर संवैधानिक वा कानुनी प्रश्न: विषयवस्तुमा संविधान वा कानूनको व्याख्या जोडिएको गम्भीर प्रश्न उठेको हुनुपर्छ।
- वैकल्पिक उपचारको अभाव: उक्त विषय सम्बोधन गर्न अन्य कुनै पर्याप्त र प्रभावकारी साधारण कानुनी बाटो नभएको हुनुपर्छ।

५. नेपालमा PIL ले पारेको प्रभाव र महत्त्वपूर्ण नजिरहरू (Impact & Landmark Cases)

नेपालमा PIL ले सामाजिक, वातावरणीय र संवैधानिक क्षेत्रमा धेरै ठूलो परिवर्तन ल्याएको छ:

क्षेत्र	सर्वोच्च अदालतको महत्त्वपूर्ण निर्णय / योगदान
वातावरण र जनस्वास्थ्य	गोदावरी मार्बल केस (वातावरण संरक्षणको हक), काठमाडौं उपत्यकाको फोहोरमैला व्यवस्थापन र बागमती नदी सफाई सम्बन्धी आदेशहरू।
लैंगिक समानता र अधिकार	महिलामाथिका विभेदकारी कानुनी प्रावधानहरू (जस्तै: अंशबण्डा, नागरिकता) खारेज गर्न आदेश।
सुशासन र उपभोक्ता अधिकार	कालोबजारी नियन्त्रण, अत्यावश्यक वस्तुको मूल्यवृद्धि नियन्त्रण, र सार्वजनिक पदमा नियुक्ति गर्दा पारदर्शिता कायम गर्न परमादेश।

६. PIL का चुनौतीहरू (Challenges/Issues)

- प्रचारमुखी याचिका (Publicity Oriented Litigation): कतिपय अवस्थामा सस्तो लोकप्रियता वा मिडियामा आउनका लागि मात्र निवेदन दर्ता गर्ने प्रवृत्ति।
- अदालतको कार्यबोझ: अनावश्यक मुद्दाहरू दर्ता हुँदा वास्तविक पीडित र मुख्य मुद्दाहरूको फछ्छौटमा ढिलाइ हुनु।
- कार्यान्वयनको समस्या: अदालतले PIL मा दिएका ठूला र महत्वाकांक्षी आदेशहरू सरकार र प्रशासनिक निकायबाट पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन नहुनु।

७. निष्कर्ष (Conclusion)

सार्वजनिक सरोकारको विवाद (PIL) र रिट क्षेत्राधिकार नेपालमा विधिको शासन, सामाजिक न्याय र सुशासन कायम राख्ने सबैभन्दा प्रभावकारी अस्त्र हुन्। यसले सर्वसाधारण नागरिकलाई राज्यको स्वेच्छाचारिता विरुद्ध र सार्वजनिक हितको रक्षाका लागि सिधै मुलुकको सर्वोच्च अदालतसम्म पुग्ने कानुनी ढोका खोलीदिएको छ।

उत्प्रेषण (Certiorari) र प्रतिषेध (Prohibition) रिट बीचको अन्तर

१. परिचय (Introduction)

उत्प्रेषण (Certiorari) र प्रतिषेध (Prohibition) दुवै नेपालको संविधान (धारा १३३ र १४४) अन्तर्गत न्यायपालिकाले प्रशासनिक निकाय, अर्धन्यायिक निकाय वा तल्ला अदालतहरूलाई आफ्नो अधिकारक्षेत्रभित्र राख्न जारी गर्ने असाधारण रिटहरू हुन्।

यी दुवै रिटको मुख्य उद्देश्य "अधिकारक्षेत्रको उल्लंघन रोक्नु" (Preventing Excess or Lack of Jurisdiction) हो। तर, यी दुई रिटहरू जारी गरिने समय/चरण (Stage of Proceeding) र प्रकृति (Nature) का आधारमा एक-अर्काभन्दा भिन्न छन्।

२. मुख्य अन्तरहरू (Key Differences)

उत्प्रेषण र प्रतिषेध रिट बीचका प्रमुख भिन्नताहरूलाई देहाय अनुसार तुलना गर्न सकिन्छ:

तुलनाको आधार	उत्प्रेषण (Certiorari)	प्रतिषेध (Prohibition)
१. शाब्दिक अर्थ	"पूर्ण रूपमा सुसूचित गराउ" (To be fully informed) वा निर्णय माथि झिकाउ।	"रोक्नु" वा "मनाही गर्नु" (To forbid/prohibit)।
२. जारी गरिने चरण	निर्णय वा अन्तिम आदेश भइसकेपछि (Post-decision stage)।	निर्णय वा अन्तिम आदेश हुनुभन्दा अगाडि वा कारबाही चलिरहँदा (Pending stage)।
३. मुख्य उद्देश्य	गैरकानुनी वा अधिकारक्षेत्र नाघेर भइसकेको निर्णयलाई बदर/रद्द (Quash) गर्नु।	अधिकारक्षेत्र नाघेर भइरहेको गलत कारबाही वा निर्णय प्रक्रियालाई रोक्नु (Prevent)।
४. आदेशको प्रकृति	सुधारात्मक (Remedial/Curative): भइसकेको त्रुटि वा अन्यायलाई सच्याउने वा रद्द गर्ने।	निवारणात्मक (Preventive): हुन लागिरहेको त्रुटि वा अन्यायलाई पूर्ववत् रोक्ने।
५. कारबाहीको स्थिति	तल्लो निकाय वा अधिकारीको तहमा मुद्दा/कारबाही अन्त वा फछ्यौट भइसकेको हुन्छ।	तल्लो निकाय वा अधिकारीको तहमा मुद्दा/कारबाही विचारधीन (Pending) हुन्छ।

३. प्रक्रियागत चक्र (Process Flow Diagram)

यी दुई रिट कुन चरणमा प्रयोग हुन्छन् भन्ने स्पष्ट चित्र तल दिइएको छः

४. व्यावहारिक उदाहरणहरू (Illustrative Examples)

यस अन्तरलाई झन् स्पष्टसँग बुझ्न एउटा उदाहरण हेरौं:

प्रसङ्ग: मानौं, कुनै 'जिल्ला प्रशासन कार्यालय' ले ऐनले अधिकार नदिईकन कुनै जग्गासम्बन्धी हक-बेहकको मुद्दामा सुनुवाइ गरिरहेको छ (जबकी यो अधिकार जिल्ला अदालतको हो)।

- **प्रतिषेध (Prohibition) को अवस्था:**

यदि प्रमुख जिल्ला अधिकारी (CDO) ले मुद्दाको सुनुवाइ गर्दैछ र अन्तिम निर्णय गरिसकेको छैन भने, पीडित पक्ष सिधै उच्च वा सर्वोच्च अदालत गएर "सिडिओ साबको क्षेत्राधिकार छैन, यो कारबाही तुरुन्त रोकिपाउँ" भनी रिट हाल्न सक्छ। यस्तोमा अदालतले प्रतिषेधको रिट जारी गरी सो कारबाही रोकिदिन्छ।

- **उत्प्रेषण (Certiorari) को अवस्था:**

यदि सिडिओले निर्णय गरिसक्यो र जग्गाको स्वामित्व नै अर्को व्यक्तिको नाममा नामसारी गर्ने आदेश दिइसक्यो भने, पीडित पक्ष अदालत गएर "क्षेत्राधिकार नभई गरिएको उक्त गैरकानुनी निर्णय बदर गरिपाउँ" भनी रिट हाल्न सक्छ। यस्तोमा अदालतले उत्प्रेषणको रिट जारी गरी सो निर्णयलाई रद्द/बदर गरिदिन्छ।

५. निष्कर्ष (Conclusion)

प्रशासकीय कानूनमा एउटा प्रसिद्ध भनाइ छः "Prevention is better than cure" (उपचार गर्नुभन्दा रोकथाम गर्नु राम्रो)।

यसै सिद्धान्त अनुसार, प्रतिषेध (Prohibition) ले रोकथाम (Prevention) को काम गर्छ भने उत्प्रेषण (Certiorari) ले उपचार (Cure) को काम गर्छ। यी दुवै रिटहरू मिलेर सार्वजनिक निकाय तथा प्रशासनिक अधिकारीहरूलाई आफ्नो कानुनी क्षेत्राधिकारभित्र सीमित राख्न र नागरिकको हक-अधिकार जोगाउन अहम् भूमिका खेल्छन्।